

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 0320-3077

УКРАЇНСЬКЕ МОВО- ЗНАВ- СТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано у 1973 р.

Випуск 1(46)

У збірнику вміщені дослідження з актуальних проблем історії мови, когнітивної семантики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, комп'ютерної лінгвістики, конструкційної граматики.

Для викладачів, наукових працівників, учителів, студентів.

This volume contains researches on topical issues of history of language, cognitive semantics, linguistic culturology, ethnolinguistics, computer linguistics, construction grammar.

It is intended for lecturers, researchers, teachers, and students.

**РЕДАКЦІЙНА
КОЛЕГІЯ**

А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф. (відп. ред.);
І. В. Козленко, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.);
Й. Ф. Андерш, д-р філол. наук, проф. (Оломоуц, Чехія);
І. М. Арібжанова, канд. філол. наук, доц. (заст. відп. секр.);
О. В. Бас-Кононенко, канд. філол. наук, доц.;
Ф. С. Бацевич, д-р філол. наук, проф.;
Ю. Бестерс-Дільгер, проф. (Фрайбург, Німеччина);
П. І. Білоусенко, д-р філол. наук, проф.;
Л. П. Гнатюк, д-р філол. наук, проф.;
А. П. Загнітко, д-р філол. наук, проф.;
С. Я. Єрмоленко, д-р філол. наук, проф.;
І. В. Кононенко, д-р філол. наук, проф. (Варшава, Польща);
Л. М. Костич, канд. філол. наук, доц.;
М. Мозер, професор (Відень, Австрія);
В. М. Мокієнко (Санкт-Петербург, Росія);
Ю. Л. Мосенкіс, д-р філол. наук, проф.;
О. С. Снитко, д-р філол. наук, проф.;
М. І. Степаненко, д-р філол. наук, проф.

**Адреса
редколегії**

01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14,
Інститут філології; ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 84

Рекомендовано

Вченою радою Інституту філології
05.10.2015 року (протокол № 2)

Зареєстровано

Постановою президії ВАК України
від 14.04.2010, пр. № 1-05/3

Наказ МОН України від 06.03.2015 № 261

**Засновник
та видавець**

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”

Свідоцтво внесено до Державного реєстру
ДК № 1103 від 31.10.02

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 94(477): 81'373.21

Костянтин Тищенко, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

РЕПЛІКИ АНТИЧНОГО ЄГИПТУ В НАЗВАХ МІСТ УКРАЇНИ

Стаття узгоджує з фактами писемної історії та лексикології досліджену частину ознак контактів з античним Єгиптом, виявлених у топонімії України методом контекстування.

Ключові слова: *топонімія, контекст, античність, Україна, Єгипет.*

Слід зв'язків з античним Єгиптом і шляху до нього був помічений 2008 р.: *Ракути* Чг, *Омбиш* Чг, *Коптів*, *Табаївка* Лг, Хк, Чг, *Олександрії* (десятки топонімів в Україні), *Шандра* Кв, *Шендерівка* Вн, бол. *Пунтусова Вода* Пл, став *Пундівський* у с. Долина Кв Обухів, *Ченокалівка*, *Штомпелі*, *Штомпелівка* Пл, *Осколонівка* Лг, – пор. назви-прототипи міст у Єгипті *Ῥακωτίς*, *Ὀμβρος*, *Κόπτος*, *Θῆβαι* ‘Фіви’, *Ἀλεξάνδρεια*, ар. *الاسكندرية*, лат. *Pontus*, гр. *Πόντος* ‘Чорне море’, тур. *Çanak-kale* ‘протока Дарданелли’, *Stampol* ‘Стамбул’ (форма XV ст.) [Schiltberger : 257], гр. *Ἀσκάλων* ‘м. Аскалон (Ашкелон)’. Така кількість упізнаних топонімів-реплік знецінює наївні спроби “пояснити” їх механічними звуковими збігами. Натомість топонімічні аналогії свідчать, що наші предки перебували в якихось зв'язках із Єгиптом, і цей період був настільки важливий, що досі помітний у назвах на карті. Самі топонімічні факти були опубліковані у словнику 2010 р. [Тищенко 2010 : 22–39] (Розділ 1. “З античного світу”) і в новіших книжках. Теоретичне ж осмислення матеріалу розтяглося на роки: зібраних початкових фактів було ще замало.

Якісно новим етапом стало вивчення астурійських і галісійських топонімічних аналогій черняхівського часу в Україні [Тищенко 2015]: цього разу аналогії були вперше виявлені не лише в лексиці, але й в ономастиці з документів VIII–X ст. Знахідка

“ключів з Астурії” (180 прототипів з-поміж власних імен) змінила всю атмосферу студій. Стало ясно, що топонімія України *досі документує* входження Наддніпрянщини до мовно-культурного простору пізнього Риму. Тому й відомі від 2008 р. єгипетські аналогії в топонімії України знову набули актуальності, – адже Єгипет побував у складі Римської імперії, як і антична Іспанія.

У цей час до поля пошуків потрапив словник топонімів Єгипту греко-римського часу Г. Верета (див.: Verreth). Це сучасний синтез знань про 11 тисяч місцевих назв Єгипту, елементи їх етимології та синоніми давніми мовами. Завдяки цій праці вдалося розшукати більше грецьких і коптських топонімів – прототипів реплік в Україні, які своєю семантикою розкривають деталі тривалих контактів наших предків зі сходом Середземномор'я – причому, не просто в давнині, а *саме за доби еллінізму*. Логічно розпочати виклад із географічно найближчих до нас міст Нижнього Єгипту.

1. РАКО-⌋ > Ракути. На півночі Чернігівщини є два села з іменами *Ракути* і *Ракужа* Чг Семенівка. Як сказано, їхні назви найближчі до прототипів РАКОТЄ, РАКО-⌋ *Ракотіс* / *Ракоте* (у коптській мові залежно від діалекту літера ⌋ передавала [ті] або [де]). Більшість назв-реплік від цих основ тепер пристосовані до Рокит- і Рогіз-, але *Ракути* й *Ракужа* застигли як були, зберігши пам'ять про старий зміст. Причина цього – взаємна близькість сіл і тривалі контакти з Єгиптом людей з усього району, що з'ясовано при контекстуванні (сутність методу див.: [Пашченко 2013]). Копто-грецький пласт назв у межах району на кінець 2015 р. виглядав так:

● **РАКУТИ** копт. РАКОТЄ, РАКО-⌋ Чг СЕМЕНІвка: ^ЖАДове копт. -ⲭⲁⲧ (Crum, 143b)¹ ‘дъоготь, смола’, ІВАНПУТЬ (*iwnw-Геліополіс (Verreth, 257) + Πόντος ‘важка морська путь’), РАКУЖА РАКО-⌋, ЯМне (ар. у Єгипті: yamm ‘море’), КОСТОБОБРів (Κωστω ‘місто в Єгипті’ + βούβαρις ‘великий човен’), ОЛЕКСАНДРівка!, КЛЕВИН (κελνεβιν ‘бойова сокира’).

Дальші студії додали до контексту деталі (стан на 02. 2016 р.):

● **РАКУТИ** РАКО-⌋ Ρακωτίς у демотичних текстах переважно ‘Олександрія’ [Verreth : 475, 661] Чг СЕМЕНІвка ωμνιν ‘Вісімка’

¹ За знаком ^ іде ім'я сусіднього об'єкта.

^ІВАНПУТЬ *iwnw- + Πόντος, р. ІРПа (1718 р.; οὐερп- ‘посланець’) п. СНОВу Десни ^р. ІРПица = ДоЖОГАЛка *zagl- ^ЖАДове копт. -xat (Crum, 143b) ‘дъготь, смола’ ^р. РЕВна рiвн, рiвi (Crum, 291b) ‘пояс бурлаки з буксирним мотузком’; ЖАДанівка, р. ІРВАНець ЛЕВ-Ни лєвaн СНОВу; ЛЕОНівка лєвaн (137b) ‘буксирний канат’ (+ 2 км МАРИЦа мaрнc ‘Upper Egypt’); МАРС; ОЛЕКСАНДРівка, КУТи Перші і Другі Кωт, РАКУЖа РАКО-}, ГРЕМ’Ячка; КривУШа, р. ШАР.АЙка ѡap- ‘малий’ + гр. οἶκος ‘дім’; БЕРЕЗовий ГАЙ зaє (Crum, 635a) ‘щогла’, БОБрик Другий; КОСТОБОБРів Κωστου + βούβαρις ‘великий човен’, ‘Першотравневе’ = ХАНДАБОКівка⁺ (Encarta) дег. 𐤇𐤍𐤏𐤍𐤏 xnti ‘sail upstream; плисти річкою вгору, проти течії’ (AED, 284) + βωκ (Crum, 30a) ‘слуга’ (пор. с. ХУДОБОК РФ Иркутс.).

Паралельно виявлено слід єгиптян й у Центральній Європі: пол. RAKUTowo і нім. RAGUTH. Підтверджують це й контексти, що водночас розширює ареал контактів із Єгиптом:

● RAKUTowo РАКО-} Pl 74 c2 (Włocławek): rz. -ówka, jez. -owskie ^KRZEWENT; KORABniki, KRĘTkowo, ŻABieniec, ALEKSANDRów 2, ROKICie, WyMYŚŁowo, PoBÓRZ βάρις, MYŚLiBORZyce, BORYŚlawice, SIERakowy Σίρις ‘Hil’ 2, WICHRowice дег. wḥry ‘верф’, CZERNiewice, BIAŁoTARsk, KANIBRÓD, -iewo, KRUKowo, HELENy, KOLOMIA 𐤊𐤌𐤍, WINNICa, BRZEZie, -inna Góra, SOBICZewy ‘Sobek’, KOBYLata, ZAWADa, LUB.IEN, -ików, GAJew, PACyna, TRĘBki, JASTRZĘBia, WIERZBie, KUBŁowo, SKŁOTy Nowe, KŁODawa, BABy, JAKUBowo.

Тут згадано плавбу, Єгипет, греків, скіфів (сколотів), гунів, яковитів. Коротша форма назви Ракотіса, вживана і в саїтському (південному), і в богайрицькому (північному) діалектах коптської мови, – Кωт – означає просто “збудоване” (Wycichl, 172). Голосний заднього ряду [o] (-ω-) дає в запозиченнях -у-: християнська реалія *кутя* теж могла прийти з Олександрії (на відміну від синоніма *коливо*, запозиченого з візантійського прототипу [Schiltberger : 83]). У говірці Фаюму Ракотіс називали лaкa-} (Wycichl, 172). Це прототипи десятка *Локотків*:

● ЛОКОТЬків лaкa-} (F) Чг Чг (^СЕМЕН.ЯГІВка ѡmm, ЯКУБівка, р. КоКУТка у с. ЛЕВОНьки лєвaн, р. ВЕРЕП.УТЬ (οὐερп- + Πόντος ‘посланці до Понту’) у с. КАРХівка, УНучки, р. БИЧалка бас. БІЛОУСу βελο- ‘спис’ + οὐσία речі, майно у с. МОХнаТИН (пор. гр. μαχ-); БІРки βάρις, ОЛЕКСАНДРівка, БОБРовиця; р. ШИШка ѡny (Crum, 607a) ‘сучити мотузок’; р. ШУШ.ЛАЙ ѡwy ‘сучити мотузок’

+ λαοί ‘місцеві люди’ у с. ХМІЛЬниця, р. **ЯМочка**, **ЖУКОТ**ки; **ЛАДИН**ка, **ТЕРЕХ**івка; ЗАЙЦі, ГУЩин, Черн**ИШ**, Черн**ІГ**ів *черн*- ‘Єгипет’ + Isis, **ТАБА**ївка Θῆβαι **^****РОГОЩ**і ἐργαστ-ικός ‘енергійний’; СИВки Siwa **^****ВОРОХ**івка).

Місця культу Собека помічені не лише в цих контекстах в Україні та Польщі, але і в Чехії (**СЕБЕ**Їсе) й Росії: **ШЕБЕ**Кино Белгор. (Encarta); **ШИБИХ**ино Калуз. “9в” (Encarta); **СЕБЕ**Ки і **СОПЫ**Чи Брянс.

Ἀλεξάνδρεια > **Олександрія**. Як сказано, Ракотіс – коптська назва Олександрії Єгипетської – гр. Ἀλεξάνδρεια. Топооснова в Україні Олександр- продовжує саме топонім Ἀλεξάνδρεια: крім вісьмох точних назв-реплік *Олександрія* (Вл 2, Рв, Дп 2, Кг, Пл, См) і 120 *Олександрівок* в Україні, є ще помітна група ойконімів від варіанту цієї основи, зміненої у східному мовному середовищі до вигляду **Шандр**- (ар. El-Iskandariya): *Шандра* Кв, *Шандрівка* і *Шандриголове* Дц, *Шандровець* Льв, *Шендерів* Вн і *Шендерівка* Вн, Чк, а також група гідронімів.

2. Κάνωπος > **Кáноп** / **Кáнов**. Грецькі варіанти ім’я сусіднього до Олександрії Єгипетської міста *Кáноп* (гр. Κάνωπος, Κάνωβος, лат. Canopus) на Канопському гирлі Нілу (Kanobikon Stoma) стали прототипами реплік в Україні *Конопківка* Тр, *Конопниця* Льв (пор. *Конопниця* у Македонії), р. *Коноп’ЯН*иця Кв: останній гідронім пояснює еволюцію основи Кáноп- > Конопл- у часи появи слов’янського “L epentheticum” після губних приголосних. До всього, формуванню основи Конопля- мав сприяти один із кількох варіантів грецького топоніма: Κάνωπιás (Verreth, 326). Наголос і звуковий склад форми Κάνωβος дають підстави для пов’язання Κάνωβ-ος і *Кáнів* (= 1246: **Canove** (Plan de Carpin, 345)). Отже, також *Конов.ка* Чв, *-иця* Тр, *Кон.ів* Льв, *-ева* Вн, *-еве* Кг, *Кан.ава* Вн, *-ави* Пл, *Канів.ка* Кг, Хм, *-ське* Зп, *-цеве* Хк, *-щина* Чк, Чг, Пл.

Характерні районні ландшафти назв від основи Коноп-/ Канов-:

● **КОНОП**ківка Κάνωπος Тр Теребовля (ПАПІРня, **ГОВИ**Лів 2!, **ТЮТ**ьків, ЗАРВАниця, СЕМИКівці, СОРОЦьке, СУЩин).

3. Хоронім Єгипет у назвах в Україні: **Гопчиця**, **Гоптівка**, **Хоптянка**, **Хоптинці**. Топонімічні контексти цих назв дають уявлення про їхнє мовноісторичне середовище:

• р. *ГОПЧия* = Нурсза, -уса з копт. $\Gamma\Upsilon\text{Π}\text{T}\text{I}\Lambda < \Delta\text{I}\Upsilon\Upsilon\text{Π}\text{T}\text{I}\Lambda$ Вн ПоГРЕБище (**БУЛАЇ** βουλαῖ іст. ‘вуле’ (народні збори), ЧОРНявка, БЛашки βελο- ‘спис’, ЮНашки, Кур’ЯНці, зБАРАЖівка, ВИШНівка).

Слід єгиптян у топонімії Росії. Конобеево, р. Хупта. Масштаби цих контактів видно з 12 назв у Польщі, 31 в Україні і 50 у Росії лише від основи *ШИШ-* (копт. $\psi\text{ny}\psi$ ‘сучити мотузок’):

• Szyszki Pl Białystok βελο- ‘спис’ (Porławce, Bogusze), *ШИШ*аки Пл, *ШИШ*кино РФ Калуз. (**ЯМ**, ХОМЯКОВО); *ШИШ*кино 10е (^**МОСУР**); *ШИШ*ков 26д (р. **РЕССЕ**Та дег. resyt ‘південь’, р. **БОБР**овка).

Слід плавби з Єгипту – основа Коноб- назв селищ біля Оки:

• **КОНОБ**еево Κάνωβ- РФ Моск. Воскресенськ (^**МАРИШ**кино **м**арнс, БЕЛЬково βελο-, КОЛЫБЕРово); • Лесное **КОНОБ**еево Κάνωβ- РФ Ряз. 25в Шацк (Польное КОНОБеево, ЯРново, БЕРЕЗИно, ЧЕРНЕЕво).

Сусідній район теж має слід присутності людей з Єгипту по берегах річки Хупта:

• р. **ХУП**та ($\Gamma\Upsilon\text{Π}\text{T}\text{I}\Lambda$ ‘єгипетська’) РФ Ряз. 28–29: САМАРино, р. М. **ХУП**та, **ШИШ**кино $\psi\text{ny}\psi$; ЧЕРНЫШовка, **БОРИС**ово βṛis, КОНОПЛИно, **МАРЦ**инане, **АРЖЕН**еевка βαρϥιν ‘конопатити’, ЛУБЯНки, АЛЕКСАНДРовка, КРЕЩЕНО-ГАЙ на р. КОБЫЛИно (з іншого боку – Ногайское, Чагово, Еголдаево 2, Бахметьево, Потемшино, Муратово, Татаркино, Кореньки).

4. Репліки в Україні імен інших міст дельти Нілу: Іркліїв, Некраші, Решетилівка, Сайки, Сінгури. За 7 км на схід від Канопу лежало місто Ἡράκλεια *Гераклейон* (ар. Abukir, тепер під водами Середземного моря; пор. нп Вел. і Малий БУКРин Кв, БУГРин Рв). Це ймовірний прототип виразних реплік в Україні р. *ІРКЛій* (1737: Herkla! (СГУ, 223)) у с. *ІРКЛіїв* Чк та *ІРАКЛіївка* Вн Могилів-Под. (поблизу КУКАВка; див. нижче).

На тепер висохлому Канопському або Гераклейському рукаві Нілу існувало місто Ναύκρατις, лат. Naucratis Наукратіс. Був час, коли греки мали офіційне право торгувати лише тут. Арабська форма назви міста ар. al-Niqrash дала поштовх для розпізнання реплік у назвах *Некраші* Жт, *Неграші* Кв, ур. *Никроші* під с. Жупанівка Жт Коростень (тут же *Ушомир*, *Жабче*, *Сингаї*).

На схід від Канопу в гирлі Розеттського рукава Нілу лежало місто, яке 1798 р. назване французами *Розетта* (пор. Розеттський камінь), з ар. Rashid, імовірно з копт. T.rashit (Rosetta) < ϣαϣт (Crut, 309a) ‘відповідати за’: упізнавані репліки – *РАШТівка* Хм,

-івці Тр, РЕШТКи Чк, РЕШЕТники Вл, Пл, -илівка Пл, -илівське Зп. Прототип з артиклем *Трашут Т-gasht мав дати репліки ТРОЩа Вн, Жт, -ин Чк, ТАРАЩа Кв, Чк, ТРОСТЬ Кв і кілька ТРОСТЯнців.

Вище по течії на Розетському рукаві було розташоване місто Саїс (гр. Σαις, букв. ‘гарне’: копт. *с.а.і*, *с.а.і.ω.ω.ϣ*, *с.а.і.ε* (Стм, 315а) ‘бути гарним/ -ою, вродливим/ -ою’). Воно не раз було столицею Єгипту і мало й інші назви: гебр. **Sin**, ар. Sa el-Hagar. Імовірні репліки в Україні: *Саї*, *Сайки*, з пізньої форми *Zau* – *Зайки*, *Зайки*. Від гебр. Sin – *Синьки*, *СинГАї* ‘щогли з Сіну’ й численні *Синявки*.

Як бачимо, сама семантика паралелей з топонімічних контекстів дає апробацію адекватності відновлюваних етномовних зв’язків.

Яскраві назви в Україні *Сінгури* *Сѣнѣѡрѣ* Жт (бол. КУКОВе (див. далі) у с. Заможне ^ВИСока П.ІЧ), *Шенгаріївка*, *Шенгури* Пл – це явні репліки ім’я коптського міста в Нижньому Єгипті на сході дельти Нілу *Сѣнѣѡр*, яке греки звали Гефестос (тепер руїни, ар. Tell-Sanhor). Упізнавані пристосування – назви сіл *Семигори* Кв Богуслав (^став КУЦЕКОНІВський), *Семигір’я* Кг, Дц.

5. Босири і Пузирки < ВОҮСІРІ. Бодрак. На сході дельти Нілу до моря виходить Дамієттський рукав, вище по якому лежать руїни давнього міста Бусириса (ВОҮСІРІ, ПОҮСІРІ), букв. ‘дім Осириса’ (Černy, 344). Значно південніше, біля входу до оазиса Фаюм, у Єгипті був ще один Бусирис *Pr-Wsir*, тепер ар. Abusir el-Malaq (malaq ‘зустріч, з’єднання’) (Černy, 350). Обидва ці прототипи діагностичні для своїх реплік і теж свідчать про контакти елліністичної доби. Найкраще збережена в Україні репліка основи ВОҮСІР- – це ім’я с. **БОСИРИ** (Босири) Тр:

● **БОСИРИ** = БОСИРІ < ВОҮСІРІ Тр Чортків: *ШМАНЬків.ці* *щМОҮН*, -чики ^р. Нічлава = 1692: **НЕКЛАВА** гр. Νικολάου Κλῆρος (нп в Єгипті) ^р. **ЖАБІЙ** *ⲕⲁⲃ*; **СИН.ЯКОВЕ** ‘Sin + Яків’, ЗВІГОЛЬ+ ‘Євангеліє’, РоСОХач, **ЩИТИН**ська Воля; р. **ЗБРУЧ**; **БИЧ**Ківці, **ЧОРНО**кінці, **БІЛа** ^БІЛобожниця ^КАЛИНівщина *Καλλιníkος* (Стм, 531), **КОС**ів, СЕМАКівці, пот. Некрасів = **НАКРАС**ов! *Ναύκρατις*.

Крім того, існує десяток “підправлених” топонімів від основи ПОҮСІР- Пузир-, як-от: *Пузирі* Пл Семенівка, *Пузирки* Вн Козятин, Хм Славути, Ізяслав, Красилів; ур. *Пузирі* Мк Жовтневе, став

Пузирка і оз. *Пузир* (пор. пізнє ар. ابو صير Abu Şir ‘Бусирис’) у с. Благовіщенка Зп, р. *Пузирівка* у с. Литвиновичі См.

Топонімічні оточення назв від основи Пузир- зміцнюють висновки про ПОУСІРІ як прототип цих реплік. Найближчий контекст р. *Пузирівка* п. КЛЕВЕНІ кеʎевин у с. Литвиновичі См Кролевець: за 8 км – с. *Зазірки* або *Заозірки*, а за 4 км від Зазірок – ур. *Мариця* (пор. марнс: ма ‘країна’ + рнс ‘південь’ = ‘Southern Country, Upper Egypt’). Це семантичне поле проливає світло на внутрішню форму назв *Зазірки* і *Заозірки*: давніша перша (пор. р. *Білозерка*, 1697: *Білозурка* (СГУ, 56) < йон. *θεοῦρός* корабель), а демотивована – *Заозірки*.

У Білорусі є свої *Пузыры* (Мінск), в Росії ця топооснова також відома: пор. *Пузырёво* Твер., Пск. 2, Кіров., Мордов., Новосиб., *Пузыркино* Пск., *Пузырёвка* Кемер. Давня форма основи збережена в ойконімі *Бусырята* Перм. Видається прикметною повна відсутність таких назв у Польщі й Чехії.

“Про плем’я *бадрак* (*бадирак*) у Криму повідомляє в XVII ст. Евлія Челебі в “Книзі подорожі”. Словом *бадрак* він називає “усіх підданців кримського хана, які займали північні передгір’я, і послідовно протиставляє їх ногайцям, що мешкали в степовій частині і за межами Криму” [Бушаков : 47]. Ще й на початку XX ст. ногайці звали гірських татар зневажливим словом *бадрак* “наймит” (О. Сергєєв, 1912) [Бушаков : 47]. Якщо це така ж репліка ابو صير Abu Şir ‘Бусирис’, як і *БІДР.ЯГи* Хк або р. *Бодрог* Зк (1090: Budr.ig (Kiss, 114)), вона може вказувати на давню євангелізацію шанувальників Озириса в Криму людьми Св. Якова.

Синхоричним² до етноніма *бадрак* стає помічений слід знакової назви-репліки в Криму з імовірними коптськими прототипами. Ідеться про *Мангуш-Мангун*: مانخوش [манджушт] ‘сторожо-

² Буквально “з того ж краю, району”. Поняття *синхоричності*, складник нашого методу топонімічного контекстування, було запроваджене в 1980-х рр. у ландшафтній географії: “Визначення понять *хори* і *топи* відповідає їхньому значенню в оригінальних грецьких словах для ареального контексту (chores) і місцевого контексту (tops). <...> [Коли] центром інтересу стає розпізнання горизонтальних зв’язків між топами – [це і є] *синхоричний* (synchoric) процес” [Нунек : 315].

Згадки кораблів і барж не є рідкістю в топонімії України: *КОРАБ-лище* Рв, *-ельське* См, *КАРАБ-йівка* Хм, *-елівка* Вн, *БОРИС-(с)лав, -ніль*. Зустрічаються й інші осмислені сполуки з ім'ям *Яків*:

КОБЕЛЯКИ, *КОБИЛЯКИ* 'Губл (Библос) + Яків', *ЛЕЛЯКИ* копт. *Λελε* 'мандрувати + Яків', *СПР.ЯКІВ*щина *Σῖρις* 'Ніл', *ХОД.ЯКИ*, *ШЕВ'ЯКІВ*ка *ⲭⲉⲉⲃⲉ* 'прибульці' + Яків, *ШУЛ.ЯКИ* 'школа + Яків', *ЮН.АКІ*вка 'йонійці + Яків', *ГРИШ.АКИ* Смол. 'греки + Яків'.

Окремо карта повідомляє про "людей Якова": *РЕВ'ЯКИ*не См (копт. *რეჩ* [реф] 'людина' + Яків), пот. *РЕВНЯК* Чв, *РЕВ.АКІВці* Чв, оз. *ЗаРЕВ.АХА* Кв, *РЕП'ЯХи* Мк, *-ЯХІ*вка Хк, ур. *-ЯХІВ ЯР* у Києві, став *-ЯХІВський* у с. *БЕРЕЗівка* Кг, став *РИП'ЯХІВ-ський* у с. Великодрюкове Кг; *ХРОМ'ЯКІВ* Вл копт. *роⲙ, реⲙ-* 'людина' + Яків, р. *ГРОМ.ОКлія* Кг, Мк і нп 1774: *АРґАМАКлы-сарай*), р. *ГРЕМЛЯГА* Жт (зі "вставним Л", як *щем-іти* ~ *щем-лять*), *ГРЕМ'-ЯЧка* См, р. *-ЯЧка* копт. *реⲙ-* = *РЕВуха*, *БІЛа* Хм; *-ЯКИ* РФ Ряз.

Останні прототипи *роⲙ, реⲙ-* з очевидністю прийшли через грецьке середовище, де початкове Р- 'ро' було обов'язково з придиханням: Р- (пор. *Ῥινοκόλουρα* > *Ῥινοκороура* (Verreth, 663)). У тому середовищі також і перед Рев- / Реп- мало за аналогією з'являтися Г-, – і такі форми справді збереглися:

Г.РЕБЕНЯКИ "люди Якова" Пл (пор. і с. *БІло.ГРИВе* *βελο* + *gibi* "озброєні бурлаки" См, пот. *Г.РЕГОТи* *Ῥακωτίς* п. *ТЕРЕШілки* *ΤΕΡΣι* *ΤΕΡСΩ* і г. *Г.реготи* біля с. *ТАРАСівка* *ΤΕΡСΩ* Зк *ТЯЧів* (пот. *КУ-КОВиця*); дальша еволюція – *КоРОГОД* Кв, *КоРЕГОД* РФ Томськ.

Висновок важливий і істотний: євангелізатори прибували до Наддніпрянщини для боротьби не лише з місцевим язичництвом, а й зі значним впливом вірувань із Єгипту, сформованим за віки. Практично усюди, де на карті видно слід Собека, жуків-скарабейв, Озири-са, – неподалік є і слід присутності ченців-євангелізаторів, що дбали про спасіння душ місцевих язичників. Ці аргументи цілком історичні, адже пояснюють обставини появи топонімів суспільними цінностями того часу. Св. Яків Барадеї був висвячений на єпископа Едеси (Сирія) у 542 р., а помер у 578 р. біля Пелузії в Єгипті. Але чому слід "людей Якова" так сильно пов'язаний з Єгиптом? Тому, що з-поміж 27 висвячених Св. Яковом єпископів 12 мали єпископії у Єгипті. Борючися з місцевим язичництвом, вони "за по-

садою” мали знати про його паростки за морями і саме тому му-
сили дбати про їх викорінення. Це помітно й на півночі Росії:

● **РЕВЯ**кино **рєч** РФ Тверс.37е: ^р. КУТевка, р. Зах. Двина,
ГРЕЧ.ИШниково, **БОБРо**вец, **ШАП.ОЧ**кино хав, **ЯМи**щи; **ЖУ**Ково,
ТРИПОлево, **ЖАБЕ**ро хєвро (Сгum, 827а) ‘хутір’; **ЧЕР**Нево, **КОКО**Вино.

“Люди Якова з моря” з очевидністю не були першими
євангелізаторами наддніпрянців. У нас є незборимий свідок,
який у 403 р. в листі до християнки Лети написав вікопомні сло-
ва: “Hunni discunt Psalterium, SCÝTHIAE FRIGÓRA FÉRVENT
CALÓRE FÍDEI, Getarum rutilus et flavus exercitus, Ecclesiarum
circumfert tentoria” (“Туни вчать Псалтир, холодна Скіфія зігріта
вогнями віри, готи возять з собою в походах церкву-намет”,
букв. ...“Скіфії холоди палають жаром віри”). (Hieronymus). Ці
рядки належать Св. Ієрониму (347–420 рр.), перекладачу Єван-
гелія з грецької мови на латинську. Св. Ієроним жив за півтора
століття до Св. Якова. Холоди Скіфії не запалали самі собою:
християнство в Наддніпрянщині – результат тривалих зусиль
кількох поколінь ченців-євангелізаторів IV–VI ст. Визнання
його *державною релігією* 988 р. – одноразовий акт по шести
століттях зусиль сотень проповідників.

Ченці яковитської церкви припливали викорінювати віру в
Гора, Ізиду, Озириса: *Крива ГОРа, КривИЩе, Криве ОЗЕРо*. Далі
наспів час боротьби з монофіситством самих яковитів: *Крив’ЯКи*
Лв, *Крива СИНявка, КривоУЗДа, Aleksandria Krzywowska*. Завер-
шили епоху *Біла РозСІШ, РозСОХи, ПоСУХівка, ПоГІНЬки, По-*
КУТинці, ПереЯМпіль, ПереМИШЛяни, ПереХРЕСТя. Після всьо-
го залишилися запозичені слова і запечатаний зміст топонімів.

7. Масштаби річкових контактів з античним Єгиптом.
З рідкісної назви с. **ХАН**Да**БОК**івка⁺ тепер відома її важлива складова
 хnti ‘sail upstream; плисти річкою вгору, поти течії’ [Ancient :
284], яка проливає світло на розуміння внутрішньої форми складених
топонімів з елементом *Кут*: це прототип півтораєста (!) ойконімів
Кут, Кути. Виявлення такого пласту топонімів України з елемен-
том “Кут-” засвідчує масовість контактів з Єгиптом (пор. і два
с. *КУТи* Чг Семенівка біля с. *РАКУТИ* й *РАКУЖа*).

Визначальним для дальшого проникнення в сенс топоморфеми Кут- виглядає назва-композит с. *ПНІКУТ* Лв (пор. *пнути*, *п'ясти* з відомим значенням 'видиратися, тягтися, напружуватися, тужитися'; *пнутися*, *пнеться*; схв. *пети* 'витягати нагору' (ЕСУМ, IV, 651), також у Г. Хоткевича: "Пнай, пнай!" 'Іди, іди' (Хоткевич, 166)). У складених назвах виразно проглядає семантичне поле плавби:

БОБРовий КУТ Хс βοῦβαρις 'велика баржа' + хnti; *ВЕСЕЛий КУТ* Од, Мк2, Дп2, Кг2, Чк2, Кв 'весла' + хnti; *Зелений КУТ* Дц, Дп, Пл, Од, Зк 'мусульманський' + хnti; *КОРЖОВий КУТ* Чк (пор. *Коржів шлях* і *корговицина* 'податок у XV ст. з човнів, які спускалися з Києва до Черкас' [Клепатский : 101] від дтюрк. qoγıǵ 'охорона', монг. *хориг* 'заборонене'); *ГАРНоКУТ* Пл, *КРАСНий КУТ* Дц, Лг, *КРАСНоКУТськ* Хк (пор. Саїс *сд1*, *сд1ωоу*, *сд1е* (Срум, 315а) 'бути гарним / -ою, вродливим / -ою'), – назви *Красный Кут* є у РФ (Курс., Рост., Краснодар., Саратов., Новосиб.) і в Молдові; *Червоний Кут* (червоний – люди з Нижнього Єгипту) Хм, Вн, Од, Кг, Чк, Пл, См, Хк.

Як виявилось, характерні репліки *Локот*- прототипу *Ракотіс* з ознаками фаюмської вимови *ΛΑΚΑ*- поширені в синхоричних контекстах на північ і схід від України (с. *Локуці*, *Лактышы* Ву, с. *Lokuti* в Естонії, понад 20 назв *Локоть*, *Локотицы* в Росії).

Кульмінацією цієї частини студій стало виявлення реплік топонімів із Єгипту на Полярному колі. Для просторово взаємно віддалених назв нп *Варакути* Пл, *Ворохта* ІФ, *Воркута* РФ нейтральною і водночас історично мотивованою етимологією виглядає гр. βᾱρ- 'баржа' + дег. хnti. Однак, крім матеріальної подібності цих назв, – чи є якісь спільні синхоричні елементи у їхніх околицях? У всіх трьох контекстах дійсно помічено інші коптські й грецькі топооснови:

- *Варакути* гр. βᾱρ- + дег. хnti Пл **КРЕМЕН**чук: ^БОРДЮГи Burd'oуо, ГУНЬки; ЯРини, **БЛ**ики, -Ани, -ецьківка 2, **БУР**Ти, РЕВівка, **ОСТА**Пці Ἀσταλος 'Блакитний Ніл', **ГОР**иСЛАВці, РОКИТне, БАБки, ВАНЖУЛи, **ТЕРЕШ**ківка ΤΕΡΣΩ 'Терсо', р. **БОБРА**дь, **ФИЛ**ива;

- *Ворохта* гр. βᾱρ- + дег. хnti ІФ НаДВІРна: ^пот. **МАГУР**ЯК 'Макугіа, нубійс. держава 6–10 ст.'; **КРАС**На, **ЧЕРН**ик, **ЧОРН**і Ослави, **БЛ**і Ослави, **БЛ**ОЗОРИна, пот. **БЕРБ**ечів у с. **ЧОРН**ий Потік, МИРне, **ТЕРСО.ВАН**и+ ΤΕΡΣΩ 'м. Терсо', **ЯМ**на; пот. **ШИШ.НЯН**.ський! *сунсу* 'сучити мотузок' + *няньо* 'тато' у с. ДОРа (пор. ПИР.ОТЧИНе См);

• *Воркута* гр. βῆρ- + дег. хntі РФ 164–1 Респ. Комі: д. **ФІОН** (копт. **Φιομ** ‘море (Середземне)’ на р. **УСа** (на Полярному колі) 164–3, р. **ШАП**кина хав (20 км на пн.), р. Печора **КРАСН**ый Яг, **БЕЛ**ый Ю, **СИНЕГОР**ье, д. **МАРИЦ**ы (μαρнс ‘Верхній Єгипет’) на р. Печора, **Новий БОР**, **ЛАБА**Зово, **ШИШ**елово копт. **ϣνϣ** ‘сучити мотузок’, р. **ВАВИЛОН**, ізба **ПРОНЬ**кина (прόνοια ‘лен; феодалний наділ’), р. **ЧЕР**ная, **ЛАВР**инская, **СЫР**опятово Σῆρς ‘Ніл’, р. **ПАХОМ**ов, оз. **ЯМ**озеро (ар. у Єгипті **yamm** ‘море (Середземне)’).

Засвідчення єгипетського сліду на Полярному колі стає загальнокультурним фактом виняткової ваги. Ціла система єгипетської міфології спиралася на віру в нічну путь Сонця-Ра в царстві мертвих. Тому перекази мандрівників про те, що на півночі влітку сонце не заходить, були небайдужі для жерців. Це пояснює слід єгиптян на Полярному колі. Істотно, що вказані основи виявлені в районі Воркути: крім усього, лише тут до Полярного кола можна дістатися лише річковим шляхом.

У зв’язку з виявленням масштабом контактів з Верхнім Єгиптом виникає нова можливість пояснення назв *Конотопи* Лв, Хм, *Конотоп* См, Чг, *Канатопы* Ву Мінск, Брєст, *Конотоп* РФ Орл., *Конотоповка* Белг., *Konotopy*, *Konietory* Pl, *Konětory* Cz та ін.

Грецькою мовою Верхній Єгипет – οἱ ἄνω τόποι букв. ‘верхні місця’ [Реальный : 27]. Тоді *Конотопи* пояснимо з синтагми “к + ἄνω τόποι”. В Україні основи назв м. *Конотоп* См і ур. *Мариця* См мають обласну синхоричність (між об’єктами 40 км).

У Польщі є приклад районної синхоричності тих самих основ (між об’єктами 23 км):

• **KANIE** 142c1 Pl Chełm: ^лісове урочище **KONOP**czysko Κάνωβ- (SG, III, 805), **KANI**Wola, **KonoTOPy** (Encarta) к + ἄνω τόποι ‘Верхній Єгипет’, **MARYS**in μαρнс ‘Верхній Єгипет’; **ALEKSANDRIA KRZYWo**WOLska, **DobroMYŚL**, **PARYPSy** ἀπο-ρέπω (аор. ἀπέρεψα) ‘вислизнути, утікати’, **WIERZB**ica, **PLAW**anice, **CZERNIE**Jów, **OLEN**ówka.

Кожний кортеж може містити нові топооснови, що відкриває й нові перспективи студій, як-от: вище для основ **ХУТОМИР**, **ХОТИМИР** (*Локітка* ІФ Тлумач) або для 23 топонімів від основи **ОСТАП**- (пор. Ἀσταπός ‘Блакитний Ніл’ [Реальный : 171, 920]). Сам процес контекстування залучає також нові апелятивні паралелі. В околицях згаданого с. *Іракіївка* Вн є с. *КУКАВ*ка, “підрихтована” народною ети-

мологією під білор. діал. ‘кукаўка зозуля’. Однак основа відома не лише тут і на Поліссі (бол. *Кукове* Жт, *Куковичі* Чг, також *Куково* (тепер “Жуково”!) РФ Моск., 10 назв у Польщі *Kukawka* і *Kukowa*), але й у центрі Європи (*Kuková* Slk, пор. пот. *Куковиця* Зк). Є варіанти основи з іншим вокалізмом (*КАКОВка* РФ Новг., *КАХОВка* Хс, *КОХІВка* Дп, Од, *КИКОВА* Жт, бол. *КОКВИЩЕ* у с. БІЛки Вл Любешів, *Kokawa* Pl.): це єгипетська мовна риса і підстава припустити прототип для тих реплік Δ Δ   qAqAw ‘баржа для мандрівок’ (AED, 402):

Перевірка:

● *КОКОВка* РФ 1956 Арх.: **КОНЕВ**о, **ШЕЛОХ**овская, **ШАЛАКУШ**а $\omega\alpha\lambda o\upsilon\kappa\varsigma$ ‘скарабей’, **ЛЕЛЬ**.МА $\lambda\epsilon\lambda\epsilon$, РИМское;

● *КАКОВка* РФ Новг. 45б: на р. **РОГАТ**ка! **РАКО**-|; ФИЛИно, ЯМИЩи, ГРЕЧ.ИШЬе, **ТЮБА**Ево Θῦβα, **ШАЛЫЖ**ино, р. **ШУЛАК**овка $\omega\alpha\lambda o\upsilon\kappa\varsigma$;

● *КОКАWa* Pl 153a1 Czeŝtochowa: BOROWa, CZARNy Las, BIALa, SZARlejka, **KONOP**iska na rz. **KONOP**ka!, **ALEKSANDRIA**!, PoRAJ.

● *КОКОВice* Cz U 23f1 Praha: ^KOBYLniki; VRBičany, HŘIŠkovce, **LOB**eč, NEPRoBYLice, BRATkovice, ČERNuc, HOLOUS, Sro**MYŠ**L.

Вище трапилися сусідства бол. *Кукове* і *Сінгури* Жт Жт с. *Кукавка* й *Іраклійка* Вн Могилів-Под., пот. *Куковиця* і *Буркút* Зк Тячів, бол. *Коквище* і *Хобут* Вл Любешів, д. *Коковино* і *Ревякино* РФ Тверс. За 40 км звідти є ще д. *Коковкино* біля витoku Волги! У Східній Європі таких контекстів десятки, а ще ж існують селища *Кукава по цілій Африці*: у Нігерії (4), Камеруні, Чаді, Гані, Гвінеї (*Kukuba*), Малаві, Мозамбіку, Замбії (*Kakowa*). Пор. і прізв. козаків XVII ст. *Иванъ КАКОВъка*, *Иванъ КАКАВъка*, *Павло КАКО*, *Васил КОКУн*, *Прокопъ КАКО (КУКО)* (РВЗ–1649, 73, 74, 208, 287); також рос. *Кокованя* (Урал), *Коковцови* і фенотип *Коковиних* з півночі Росії.

Жодна теорія субстрату тут не допоможе: це слід сезонних точкових міграцій. Звідки ж пам’ять у топонімії на віки? Річ ясна, що місцевих людей вражали зустрічі з напівбогами у великих очеретяних баржах βᾱρίς і кораблях qAqAw , які по довгій плавбі навідувалися до цих далеких “країв світу”. Щоправда, не без збройних сутичок: пор. *Кукобой* РФ Ярослав. 11a, *Kokotin* Cz.

8. Кореляція отриманих даних із фактами лексикології. Свого часу загальну схему стратиграфії українських лексичних запозичень було впорядковано, співвіднесено зі схемою стратиграфії топонімів України і показано кореляцію обох схем [Тищенко 2005; 2007]. Хронологічно 13-й серед пластів запозичень української мови – еллінізми (від 5 ст. до н.е.): *комора, корабель, шкопирта*. Тепер цю групу доповнили раніше не помічені українські візантіізми: *рипатися, пундики, дрімлюга, халепа, криниця* < ῥιπῶ impf. εἰρῶν вештатися, Πόντος Чорне море, δρύμος нетрі, χαλεπός страшний, лютий, κρίνη криниця. Показовий семантичний контраст і укр. *халепа*, і гр. χαλεπός з осет. хæлæф ‘розграбовувати натовпом’ або хæлæф, ларрūtæ! *шаран, ребята!* (заклик до колективного розграбунку) (Даль) [Абаев: 167]; пор. також рос. *дремучий, на халяву, на шару*.

Ці грецизми запозичені в час появи топонімів *Ікопеть, Рогань, Коломия* – від гр. οἰκό-πεδον ‘місце у стані забудови’, ἐργάνη ‘роботяща’ (епітет Афини), пор. *Рыкань* РФ Ворон., καλαμίας ‘зарості очерету’. У ті ж черняхівські часи прийшли й запозичення з коптської (16-й хронологічний шар іншомовної лексики): *яр* ιαρo ‘річка, канал’, *келеп* κελεβιν ‘сокира’, *лелека* λελεε ‘мандрувати’ (букв. ‘мандрівник’), *лохми, лахманина* λαχμн ‘клапот’, ст. *воронай* ογοροп ‘вістовий’, *буча, зчинити бучу* βωтс ‘битва, бій’, *шаніжка* ѡανεѡ ‘годувати, оживити’, *шаткувати* ѡаτ ‘різати’, *очіпок* аτѡпн ‘незгасьблена, бездоганна’, *шпетити, прошпетитися* ѡпн, ѡфн- (Сгум, 576b) ‘бути осоромленим’ (Coptdict). Російська має свій слід тих контактів: *ерепениться* оѣрп- ‘вістовий’, прізвище *Воропаев*.

Підсумки. Важливим наслідком студій є розкриття структури словотвору вивчених топонімів, зокрема, висновок про звичність основоскладання в назвах тієї пори, що відображує складність суспільного життя й етномовних зв’язків у античній Наддніпрянщині. З’явилися підстави розрізняти композити:

– зі збереженою структурою іншомовного прототипу: *Іко.петь* ‘будівельна’, *Хуто.мир* ‘проповідне’, *Ма.нгуш* ‘спостережене’, *Ма.нгун* ‘криївка’, *Ма.риця* ‘земля + південь: верхньоєгипетське’, *Ма.гуряк* < Makuria ‘земля + кър володар’: ефіопське; *Че-*

но.калівка 'дарданелльська', *Кир'ЯКОВе* 'Отця Якова', *БурдЯКІВці* 'Якова Барадеї', *Некраші* 'наукратське';

– з іншомовних складових: *Син.гаї* 'щогли з Саїсу', *Терсо.вани* 'греки з Терсу', *Шандри.голове* 'галеї з Олександрії', *Шар.айка* 'мала оселя', *Ковт.уни* 'податок для Ону (Юну / Геліополісу)', *Ям.піль* 'місто на морі', *Ханда.боківка* 'слуги для плавання вгору', *Косто.бобрів* 'кораблі з Косту', *Вере.путь* 'морський шлях вістового', *Іван.путь* 'морська мандрівка до Юну (Геліополісу)', *Шуш.лай* 'місцеві сукачі мотузок', *Шуш.манець* 'сучити + людина' / або + цмоуn 'Гермополіс', *Хом'ЯКІВка* 'яковити з Єгипту', *СірЯКІВщина* 'яковити з Нілу', оз. *БарзЯКІВське* 'човни Якова', *Хром'ЯКІВка* і *Реп'ЯХІВка* 'люди Якова', *Шев'ЯКІВка* 'прибульці Якова'; *Жабо.кряки* 'прибульці греки', *Греч.ища* 'греки-християни', *Біло.коні* 'побиті списом', *Куце.конівський* 'олександрійсько-канопський';

– з одним або двома питомими складниками: *Бори(с).слав*, *Ізя.слав* 'Ізида, слав-', *Гори.славці* 'Гор, слав-', *Дрогобич*, *Конотон*, *Чорнобай*, *Білогоща*, *Жукотин*, *Обертин*, *Шиш.нянський* 'сучити мотузок, батьки', *Пир.отчине* См дег. **P-ir-aa** 'Ніл', *отч* 'батьків'; також *Красний Кут* 'Ракотіс нижньоєгипетський' > *Краснокутськ*, *Білий Яр* 'списи + річка' > *Білоярське* См, *Під.остапи*, *За.локоть*, *За.борознівці*, *За.зірки*, *За.мислівці*, *Перемислівці*, *Радо.мишль*.

Найдоказовіші топонімічні репліки коптських слів утворені за правилами коптського словотвору. Зокрема, виявлено виразні збережені репліки заперечної частки **ⲁⲧ-**: **ⲁⲧⲣⲱⲟⲩⲱ** 'недбалий' – *ОТ.РОХи* Чг, прізви. *ОТ.РОЩенко* (пор. *Березова РОЩа* Чг); **ⲁⲧⲧⲁⲕⲟ** 'незнищимий' – *АТАКи* Чв, рівч. *ОТОКА* у с. Куковичі Чг; **ⲁⲧⲱⲡⲓ** 'бездоганна' – р. *ОЧЕП*, *очіпок* (пор. *ЧЕПин* та ін.).

Є і псевдокомпозиції, насправді від одноосновних прототипів: *Коломійці* < *καλαμίας* – усупереч народній етимології *Коло-мий-.

Уперше встановлено коптські джерела запозичень *лелека*, діал. *лилик*, *очіпок*, *буча*, *лохми*, *лахманина*, *лахи*, *шаткувати*, *шпетити*, *прошпетитися*, *яр*, *келеп*, іст. *воропай*, прізвищ *Отрощенко*, *Коломієць*, *Сухобоков*, *Ковтун*, *Осьмак*, улюблених лише в Україні імен *Тарас*, *Остан*.

У самому звучанні тих слів (зокрема, топонімів), відтворюваних користувачами впродовж 15 століть несвідомо (хоч і досить точно), сховані *релікти* давніх мовних і часових зв'язків. У ході студій фахове розуміння їх глибшає, проникаючи в старі системні зв'язки. Про одвічних скептиків Дж. Мільтон зауважив: “Die Meinung guter Menschen ist nicht anderes als Wissen im Werden (Громадська думка – це всього лише знання у становленні)” [https...Milton]; – отже, вона лише *видає рівень підготованості опонента*. Небажання вникати в нове наукове знання на саме це знання не впливає – як байдужість учня не діє на невивчений закон фізики.

Пошуку аналогій доби еллінізму сприяла двомовність їхнього сліду в топонімії. У сотнях назв від грецьких основ було б важче орієнтуватися, якби не грецькі запозичення до коптської – з вужчою хронологією і зафіксованими змінами значень. У словниках Г. Верета і В. Крума вони вказані як уживані саме в елліністичному Єгипті й саме зі змінами для потреб того життя.

Таким чином, як впливає з викладеного, мовно й семантично пов'язана з черняхівською культурою ціла основа сучасної топонімічної системи України сформувалася в пізньоантичний час. Розкриття внутрішньої форми цих назв могло б статися й раніше за наявності відповідного методу й мотивованості в дослідників.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Мови: ар. – арабська, білор. – білоруська, гебр. – гебрайська, гр. – грецька, дег. – давньоєгипетська, дтюрк. – давньотюркська, копт. – коптська, лат. – латинська, монг. – монгольська, сир. – сирійська, тур. – турецька.

Області України: Вл, Вн, Дп, Дц, Жт, Зк, Зп, ІФ, Кв, Кг, Лв, Лг, Мк, Од, Пл, Рв, См, Тр, Хк, Хс, Хм, Чв, Чг, Чк.

Суб'єкти Росії (РФ): Арх., Белг., Вологод., Иван., Киров., Краснодар., Курс., Моск., Новг., Новосибир., Орл., Респ. Комі, Перм., Рост., Ряз., Саратов., Твер., Томськ., Ярослав.

Країни Європи: Ву – Білорусь, Cz – Чехія, Pl – Польща, Slk – Словаччина.

ДЖЕРЕЛА

Босири – Босири [Електронний ресурс] // Вікіпедія: Вільна енциклопедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Босири>.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. – Т. 4: Н – П / Ред. тому: В. Т. Коломієць, В. Г. Складенко. – К. : Наукова думка, 2003. – 656 с.

- Мангуш – Мангуш [Електронний ресурс] // Вікіпедія: Вільна енциклопедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мангуш>.
- РВЗ–1649 – Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
- СГУ – Словник гідронімів України / Редкол.: (голова) К. К. Цілуйко. – К.: Наукова думка, 1979. – 781 с.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – Т. 1. / Ред.: Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К.: Наукова думка, 1977. – 632 с.
- Хоткевич – Хоткевич Г. Твори в двох томах. – Том перший / Г. Хоткевич. – К.: Дніпро, 1966. – 536 с.
- AED – Ancient Egyptian dictionary: Alphabet. Hieroglyph. Gardiner. Transliteration Translation, 474 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ancient-egypt.co.uk/transliteration/ancient_egypt_dictionary.pdf.
- Coptdict – coptdict.pdf, 175 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://coptlang.bizhat.com/coptdict.pdf>.
- Crum – Crum W. E. A Coptic Dictionary / W. E. Crum. – Oxford: Clarendon, 1939. – 953 p.
- Černý – Černý J. Coptic Etymological Dictionary / J. Černý. – New York: Cambridge University Press, 1976. – 384 p.
- Encarta – The Interactive Atlas // The Microsoft Encarta Premium 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Encarta>.
- Gardiner – Gardiner A. Egyptian Grammar / A. Gardiner. – Oxford: Griffith Institute, 1957. – 646 p.
- Hieronymus – Hieronymus, epistola CVII (alias 7; scripta eodem an. 403) Ad Laetam de institutione filiae [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.patrologia.lib-ru/patrolog/hieronym/epist/epist04.htm.
- Kiss – Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára / L. Kiss. – Budapest: Akadémiai kiadó, 1980. – 726 l.
- Plan de Carpin – Plan de Carpin J. Relation des Mongoles ou Tartares / J. Plan de Carpin. – Paris, 1838. – 390 p.
- Rosetta – Rosetta [Електронний ресурс] // Wikipedia: The Free Encyclopedia. – Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Rosetta>.
- Schiltberger – Schiltberger J. The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396–1427 / J. Schiltberger. – London, 1879. – 315 p.
- SG – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – T. I–XIV. – Warszawa, 1880–1895.
- Verreth – Verreth H. A survey of toponyms in Egypt in the Graeco-Roman period / H. Verreth. – Köln / Leuven: Trismegistos, 2013. – 1253 p.
- Wycichl – Wycichl W. Dictionnaire étymologique de la langue copte / W. Wycichl – Louvain, 1983. – 521 p.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка: В 5 т. / В. И. Абаев. – Т. IV. – Ленинград : АН СССР, 1989. – 326 с.
2. Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму / В. А. Бушаков. – К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2003. – 226 с.
3. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период / П. Г. Клепатский. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2007. – 480 с.
4. Пащенко В. М. Науково-пізнавальний зміст методу топонімічного контекстування / В. М. Пащенко // Вісник Львівського університету. – Серія: Філологічна. – Вип. 59. – Львів, 2013. – С. 21–37.
5. Реальный словарь классических древностей по Любкеру / Под ред. Ф. Гельбке и др. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1885. – 1552 с.
6. Тищенко К. М. Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник / К. М. Тищенко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 240 с.
7. Тищенко К. М. Ключі з Астурії від минулого України / К. М. Тищенко. – Київ–Дрогобич : Посвіт, 2015. – 528 с.
8. Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців / К. М. Тищенко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 4. – С. 31–44.
9. Тищенко К. М. Основи мовознавства : системний підручник / Костянтин Тищенко. – К. : Київський університет, 2007. – 304 с.
10. Hynek A. Integrated Landscape Research // Scripta fac. sci. nat. univ. Purk. Brun. Vol. 11 (1981) [Електронний ресурс] / A. Hynek. – No. 7–8 (Geographia). – p. 309–322. – Режим доступу: www.sci.muni.cz/geobib/scripta/1981/7-8/Scripta_1981_7-8_Hynek_1.pdf.
11. Milton J. Aphorismus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.aphorismen.de/zitat/100333.

REFERENCES

1. Abaev V.I. (1989) Istoriko-etimologicheskii slovar ossetinskogo yazyka: V 5 t. [*Historical and Etymological Dictionary of the Ossetian Language: In 5 Vols.*]. Leningrad: AN SSSR, vol. IV, 326 p. (in Russian).
2. Bushakov V.A. (2003) Leksychnyj sklad istorychnoyi toponimiyi Krymu [*Vocabulary of historical toponyms of the Crimea*]. Kyiv: In-t sxodoznnavstva im. A.Yu.Krymskogo NAN Ukrayiny, 226 p. (in Ukrainian).
3. Klepatskij P.G. (2007) Ocherki po istorii Kievskoj zemli: Litovskij period [*Essays of history of Kiev land: Lithuanian period*]. – Bila Tserkva: Vyd. O.V. Pshonkivskij, 480 p. (in Russian).
4. Pashhenko V.M. (2013) Naukovo-piznavalnyj zmist metodu toponimichnogo kontekstuvannya [*Educational content of the toponymic context modeling method*]. *Bulletin of Lviv University*, vol. 59, pp. 21-37 (in Ukrainian).

5. Gelbke F. (ed.) (1885) *Realnyy slovar klassicheskikh drevnostey po Lyubkeru* [*Liubker's Real Dictionary of Classical Antiquities*]. Sankt-Peterburg: Tipografiya A.S. Suvorina, 1552 p. (in Russian).
6. Tyshchenko K.M. (2010) *Inshomovni toponimy Ukrayiny: Etymologichnyy slovnyk-posibnyk* [*Foreign toponyms of Ukraine: Etymological Dictionary-Textbook*]. Ternopil: Mandrivets, 240 p. (in Ukrainian).
7. Tyshchenko K. M. (2015) *Klyuchi z Asturiyi vid mynulogo Ukrayiny* [*Keys from Asturias to the Past of Ukraine*]. Kyiv-Drogobych: Posvit, 528 p. (in Ukrainian).
8. Tyshchenko K.M. (2005) *Kontury leksyko-toponimichnoyi stratygrafiyi Ukrayiny i etnogenezy ukraïinciv* [*Outlines of Lexical and Toponymic Stratigraphy of Ukraine and Ethnogenesis of Ukrainians*]. *Folk Art and Ethnography*, no. 4, pp. 31-44 (in Ukrainian).
9. Tyshchenko K.M. (2007) *Osnovy movoznavstva: systemnyy pidruchnyk* [*Fundamentals of Linguistics: System Textbook*]. Kyiv: Kyivskyj universytet, 304 p. (in Ukrainian).
10. Hynek A. *Integrated Landscape Research*. Scripta fac. sci. nat. univ. Purk. Brun. Vol. 11 (1981), no. 7-8 (Geographia), pp. 309-322, from https://www.sci.muni.cz/geobib/scripta/1981/7-8/Scripta_1981_7-8_Hynek_1.pdf.
11. Milton J. *Aphorismus* (e-product), from <https://www.aphorismen.de/zitat/100333>.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.15

Константин Тищенко, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Реплики античного Єгипта в названнях городів України

Статья согласует с фактами письменной истории и лексикологии исследованную часть признаков контактов с античным Египтом, обнаруженных в топонимии Украины методом контекстуирования.

Ключевые слова: топонимия, контекст, античность, Украина, Египет.

Kostiantyn Tyshchenko, Dr Hab., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Replicas of the Graeco-Roman Egypt in city names of Ukraine

The facts of the written history and lexicology are put in correspondence with a studied part of the toponymical vestiges of contacts with the Graeco-Roman Egypt, detected in Ukraine by means of the contextualization method.

Keywords: toponymics, context, Ukraine, Graeco-Roman Egypt.

УДК 811.161.2:801.82“10/12”

Ганна Межжеріна, д-р філол. наук, проф.
Національний авіаційний університет, Київ

СУБСТАНТИВНО-АД'ЕКТИВНА ФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ НАЩАДКІВ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА В КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

Стаття присвячена виявленню оцінних іменників і прикметників, за допомогою яких у Київському літописі XII ст. змодельовані соціально-етичні портрети нащадків Володимира Мономаха. Розкрито семантичні особливості й стилеві функції лексем. Доведено, що у використанні хвалебних епітетів-означень (братолюбць, благовѣрныи, благонравьнь, христолюбивыи та ін.) поряд з іменами внуків і правнуків Мономаха є чітка закономірність.

Ключові слова: іменник, прикметник, соціально-етичний портрет, Київський літопис, нащадки Володимира Мономаха.

Експлікація фрагментів мовної картини світу часів Київської Русі через реконструкцію словникового складу писемних пам'яток XI–XIII ст. є одним із актуальних завдань історичної лексикології. Фрагмент “соціально-етична оцінка особи” закований в семантиці іменників і прикметників зі значенням моральної оцінки, які в писемних пам'ятках використовувалися щодо людини. Виступаючи у функції епітетів-означень, такі лексеми формують психологізовані соціально-етичні портрети осіб (напр., *кѣнѣзь братолюбєць, благонравєнь*). Ставимо за мету виявити в Київському літописі соціально-етичні портрети внуків і правнуків Мономаха, з'ясувати семантичні та функціональні особливості іменників і прикметників, за допомогою яких ці портрети змодельовані, визначити ступінь об'єктивності літописної характеристики зазначених осіб.

Київський літопис входить до складу Іпатіївського літопису, містить статті від *1117 р. до *1199 р. Висвітлені в ньому історичні події тісно пов'язані з діяльністю Володимира Всеволодовича Мономаха (1054–1125; князювання в Києві з 1113 р. до 1125 р.) та його нащадків. У результаті аналізу було встановле-

но, що в Київському літописі наявні статичні соціально-етичні портрети представників роду Володимира Мономаха третього й четвертого поколінь. Це нащадки Мономаха по лінії його синів – Мстислава Великого та Юрія Долгорукого.

Як пише літописець у статті *1154 р., син Мстислава Великого Ізяслав Мстиславич повідомив киянам про свій намір посісти місце київського князя, і кияни, убачаючи в цьому перспективу бути захищеними від половців, не мали нічого проти: *Изѧславъ же посла Киѧномъ · река хочю к вамъ поѣхати <...> и послаша Киѧне еп(с)па <...> рекуче поеди Киеву · ать не возмуть на(с) Половци (*1154, ЛК, ЛИ-3, арк. 171). Проте Юрій Долгорукий (1090–1157), який давно претендував на київську владу і навіть здійснив декілька спроб захопити Київ, змусив племінника відступити: *и посла Дюрги къ Изѧславу река · мнѣ ѿѧцина Киевъ · а не тобѣ · Изѧславъ <...> река ци самы есмь ѣхаль Киевѣ · посадили мѧ Киѧне а не створи ми пакости · а се твои Киевъ · Дюрги же м(и)л(о)(с)тивъ сыи ѿда ему гнѣвъ* (“гнѣвъ отдати” означає ‘припинити гніватися’ (СлРЯ XI–XVII, IV, 42) – Г. М.) *и тако выиде Изѧславъ ис Кіева (*1155, ЛК, ЛИ-3, арк. 172). Із тексту видно, що літописець підтримує сина Володимира Мономаха (кн. Юрія Долгорукого), а не його внука – Ізяслава Мстиславича, який, зайнявши київський стіл, порушив старійшинство-принципат – юридичний порядок, “заснований, з одного боку, на родовому володінні, з іншого – на сеньйораті” [Толочко : 27]. І хоча діяльність Юрія Долгорукого докладно описана в літописі, поряд з його іменем є лише один хвалебний епітет – прикметник *милостивый*, ужитий саме в тій літописній статті, де йдеться про згаданий конфлікт. Звернення до історичного контексту показало, що використання др. *милостивый* зі значенням ‘доброзичливий, миролюбний’ не є суто етикетним і водночас не може кваліфікуватися як позначення домінантної моральної риси князя. Уживання хвалебного епітета *милостивый* свідчить про те, що літописець, який не відчував симпатії до Юрія Долгорукого, високо оцінив те, що авторитарний князь виявив до племінника велику милість, великодушно йому вибачив.**

Кн. Ізяслав Мстиславич за життя не здобув похвали хроніста у вигляді епітетів-означень. Літописець не тільки утримується від позитивної оцінки його моральних якостей, але, як ми бачимо, навіть імпліцитно висловлює осуд князя, який знехтував принципом родового наслідування влади. Описане вище зіткнення з Юрієм Долгоруким – один з епізодів тривалого протистояння; “основною державницькою ідеєю Ізяслава Мстиславича, відбитою в Повісті про нього з Київського літопису XII ст., була, отже, ідея відстоювання київської і взагалі південноруської “отчини”, обґрунтування законності володіння нею родом Мстиславичів” [Котляр : 80]. Тільки після смерті кн. Ізяслава в тексті з’являється його позитивна характеристика: *великии к(ъ)н(а)зь Киевьскии Изаславъ · и ч(ъ)(с)т(ъ)ныи б(с)овѣрныи* (у ркп. так!; вар. Х. П.: *бл(а)говѣрныи*) · и х(ри)(с)(т)олюбивыи *славныи* (у ркп. так!; вар. Х. П.: *славныи*) *Изаславъ Мъстиславечъ · вѣнукъ Володимерь <...> престаѡиса* (*1154, ЛК, ЛИ-3, арк. 168 зв.). Послідовність введення прикметників-означень *чъстныи, благовѣрныи, христолюбивыи, славныи* в некролозі чітко регламентована, зумовлена стилістичними нормами, які, у свою чергу, сформувалися не без впливу церковної ідеології. Перший і четвертий компоненти утворюють етикетну формулу “*чъстныи и славныи*”, а другий і третій – формулу “*благовѣрныи и христолюбивыи*”. Синтагма “*благовѣрныи и христолюбивыи*” зсередини розбиває синтагму “*чъстныи и славныи*”, утворюючи зрощення двох етикетних формул в одну. Відбувається семантичне зближення двох формул з одночасним розширенням змісту кожної з них.

Фіксована послідовність компонентів парних словосполучень “*честь и слава*”, “*чъстныи и славныи*”, “*чътити и славити*” і в перекладних церковних, і в оригінальних давньоруських текстах відбиває, як помітив В. Колесов, ієрархію співвідношення *земного і сакрального*. “У давньоруських джерелах епохи Київської Русі, – пише дослідник, – *слава і честь* різняться одразу за багатьма семантичними ознаками: нематеріальне або матеріальне вираження вищої оцінки (при цьому слава вища за честь), небесне або земне її вираження (маркована слава), вічність або

тимчасовість вияву (тільки слава вічна, честь же минуша)” [Колесов : 508]. У літописі соціально-етичний портрет Ізяслава є частиною некролога, і це визначає певний порядок побудови моральної характеристики князя, застосування специфічних прийомів ідеалізації образу. Семантика, яка виникла завдяки перехресному зрошенню в портреті етикетних формул, підтверджує, що “слава в оцінному аспекті зіходить від Бога до людини, <...> честь у її розвитку, навпаки, немовби виводиться від нижчого, людського, ступеня оцінки до оцінки вищої, божественної, такої, що йде від Бога, – слави”, і при цьому “важливі не ступені, а напрямок руху” [Колесов : 516]. Саме такий напрямок *знизу вгору* зафіксований у формулі “*чьстьньни и славьньни*” та її розширеному варіанті, збагаченому синтагмою “*благовѣрньни и христолюбивьни*”.

Позитивної оцінки, вираженої хвалебними означеннями, дістали в Київському літописі й інші внуки Володимира Мономаха – князі Андрій Боголюбський, Гліб, Святослав, Ярослав, Всеволод. Усі вони були синами Юрія Долгорукого. Особливе місце відводиться Андрію Юрійовичу Боголюбському: більша частина літописної статті *1175 р. – “Повість про вбивство Андрія Боголюбського”. Київський літописець називає Боголюбського “*б(ог)олюбивымъ княземъ Андрѣемъ*” (*1161, ЛК, ЛИ-3, арк. 183), підкреслюючи тим самим смислову відповідність назви *Боголюбов* (у містечку Боголюбово знаходилася резиденція князя) і основної моральної риси князя [Межжеріна]. Прикметник *боголюбивьни* означав ‘такий, який любить Бога; благочестивий’ і дуже точно характеризував побожного князя. Соціально-етичний портрет утворений за законами словесного плетива шляхом варіюванням семантично близьких лексем з коренями *-благ-*, *-христ-*, *-вѣр-*, *-бог-*, *-страст-*, *-прав-*: *бл(а)говѣрнаго князя Андрѣа* (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 198); *бл(а)говѣрньни и х(ри)(с)(т)ьлюбивьни князь Андрѣи* (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 205 зв.); *нѣ въсхотѣ послушати хр(ис)толюбивого князя Андрѣа* (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 197); *князь бл(а)говѣрньни Андрѣи* (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 205 зв.); *сеи же*

*бл(а)голюбивый князь <...> бл(а)ж(е)ныи князь Андрѣи (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); бл(а)говѣрными б(о)(г)олюбивымъ княземъ Андрѣемъ (*1161, ЛК, ЛИ-3, арк. 183).* Поряд з іменем Андрія Боголюбського др. *благовѣрными* ‘відданий справжній вірі; православний’ використане п’ять разів, у тому числі у складі формули “*благовѣрными и христолюбивый*”. На відміну від нього др. *благлюбивый* ‘такий, який любить робити добро; добродішесний’ є рідковживаним. У текстах XI–XIII ст. збереглося чотири вживання, одне з яких – у Київському літописі (див. наведену цитату). “Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)” не зафіксував уживання др. *благлюбивый* в Київському літописі. Семантику побожності та святості посилюють іменники *страстотърпыць* ‘страдник; мученик, страждалець; страстотерпец’ та *оугодъникъ* ‘християнин, який догодив Богові святим життям’: *страстотерпче* княже Андрѣю (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); *не постави бо Б(о)гъ прѣкраснаго с(о)лнца на единомъ мѣстѣ <...> и тако оугодника своего Андрѣя · князя* (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 209 зв.). Акцентування семантики праведності завершується використанням др. *правдывый*: *правдиваго <...> князя Андрѣя* (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 198).

Про городець-остерського, переяславського, великого київського князя Гліба Юрійовича літописець відзивається з теплою: *престависѧ бл(а)говѣрны* (вар. Х. П.: *бл(а)говѣрными*) *князь · Глѣбъ снъ* (у ркп. так!) *Юрьевъ · внука Володимиръ · въ Киевѣ княживъ <...> сеи бѣ князь · братолюбець · къ кому любю кр(е)(с)тъ ѡбѣловашеть · то не ступашеть его и до см(е)рти · бѣше же кротокъ · бл(а)гонравень · манастиръ ѣлюбѧ · чѣрнѣцькии чинъ ч(е)(с)тѣше · нищѣ добръ набѣше* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 200 зв.). Семантичний обсяг лексем *благовѣрными*, *кротъкыи*, *благонравень*, *братолюбъць* вказує на те, що Гліб Юрійович був побожним, добродішесним, чеснотливим, скромним, доброзичливим. Об’єктивність використання означень літописець підкріплює фактами, які певною мірою розгортають їхній семантичний зміст. Фрагмент *манастиръ ѣлюбѧ · чѣрнѣцькии чинъ ч(с)тѣше · нищѣ добръ набѣше* (*1173, ЛК,

ЛИ-3, арк. 200 зв.) проілюстрований не тільки означенням *благовѣрными*, а й др. *кротькими* і др. *благонравьнь*; фрагмент *къ кому любо кр(е)(с)тъ ѿ ѿлоуашеть · то не ступашеть его и до см(е)рти* (*1173, ЛК, ЛИ-3, арк. 200 зв.) проілюстрований др. *братолюбьць* і знову др. *кротькими* і др. *благонравьнь*. Основний зміст соціально-етичного портрета відбитий в семантиці лексем *благовѣрными* і *братолюбьць*. Завдяки вживанню цих слів в одному контексті активізується зв'язок значень 'вірність християнському вченню' та 'вірність конкретній людині (князю, брату, другу); вірність слову, клятві'. Функція означень *кротькими* 'лагідний, покірний, тихий, скромний, незлобивий' і *благонравьнь* 'добročесний, чеснотливий' полягає в розгортанні, збагаченні їхньої семантики.

Портрет Гліба Юрійовича утворений поєднанням традиційних у портретах світської й церковної знаті епітетів-означень *благовѣрными* і *кротькими* із нетрадиційними означеннями, рідковживаними лексемами *братолюбьць* і *благонравьнь*. У пам'ятках XI–XII ст. др. *братолюбьць* 'той, хто з любов'ю ставиться до людей, у тому числі до своїх братів; людинолюбець' трапляється спорадично. Тексти XI–XIII ст. містять три вживання др. *благонравьнь* 'добročесний, чеснотливий', і всі вони засвідчені в Київському літописі. Більше того, др. *благонравьнь* використане тільки поряд з іменами нащадків Володимира Мономаха – князів Гліба Юрійовича, Мстислава Ростиславича (див. нижче) і Давида Ростиславича (див. нижче).

Можна було б припустити, що така кількість хвалебних означень у портреті Гліба Юрійовича виправдана обставинами його смерті. Посилаючись на Лаврентіївський (*1172, ствб. 363) та Іпатіївський (*1173, ствб. 563–564) літописи, Л. Войтович констатує, що князь був "отруєний киянами" [Войтович : 549]. Але в зазначених Л. Войтовичем статтях літописці, повідомляючи про те, що "*престависѧ . бл(а)говѣрны князь · Глѣбъ*", умовчують причину смерті князя. Непряма вказівка на причину смерті Гліба міститься в статті *1174 р. Київського літопису, де сказано, що в отруєнні брата Андрій Боголюбський звинувачував

прибічників роду Ростиславичів, а саме київського тисяцького Григорія Хотовича, киянина Степана (Степаньца) і боярина Олексу Святословця: *нача Андрѣи вины покладывати · на Ростиславичи · и присла къ нимъ · Михна · река тако · выдаите ми Григорѣ · Хотовича · и Степаньца и Шлексу С(вя)тословца ·* *яко тѣ суть оуморилѣ брата моего Глѣба · а то суть ворозѣ всимъ намъ* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 202 зв.). Оскільки про причину смерті кн. Гліба в літописі сповіщається шляхом використання прямої мови, з упевненістю стверджувати, що вказані особи отруїли Гліба, навряд чи можна, однак частка правди в цьому, безперечно, є.

Знаходимо в Київському літописі і портрет Святослава Юрійовича († 1174), хоча він взагалі не княжив: за зауваженням літописця, *“не да ему Б(о)гъ кнѣжити на земли”* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 205), оскільки *“ѿ роженьѣ и до свѣршеньѣ мужьства бы(с) ему болѣзнь зла”* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 205). Портрет відрізняється тим, що в ньому є два усталених словосполучення – *“избраникъ Божии”* та *“Божии оугодникъ”*: *бл(а)говѣрнии кнѣзь · С(вя)тославъ · Дюрдевичъ <...> сѣи же кнѣзь избра-никъ · Б(о)жиин бѣ <...> С(вя)тославъ · въ истину Б(о)жиин оугодникъ · избрании во вси(х) кнѣзѣхъ* (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 205). У портретах світських феодалів ці словосполучення використовувалися у виняткових випадках. Так, др. *угодникъ* у такому самому значенні виявлене в портретах святих князів Бориса і Гліба (*с(вя)тѣа оугодника х(ристо)ва* – 1089–1115, сп. XII, ЧудБГ, 167), кн. Андрія Боголюбського (*не постави бо Б(о)гъ прѣкраснаго с(о)лнца на единомъ мѣстѣ <...> и тако оугодника своего Андрѣя · кнѣзѣ* – *1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 209 зв.) та кн. Михайла Чернігівського і його боярина Феодора (*богъ нашъ, прославляя свѣтѣа своя оугодники* – XIII, сп. XIV–XV, Мих. Черн., 234). Уживаючи словосполучення *“Божии оугодникъ”*, літописець ставить Святослава Юрійовича в один ряд зі святими князями. У портреті кн. Святослава словосполучення *“избраникъ Божии”* та *“Божии оугодникъ”* семантично взаємно доповнюють одне одного за принципом комплемен-

тарності: ‘той, кого обрав Бог; гідний особливої поваги; морально чистий’ – ‘той, хто догодив Богу святим, непорочним життям’.

Вирізняється лаконічністю соціально-етичний портрет кн. Всеволода Юрійовича (1154–1212). Остерський, великий володимиро-суздальський, великий київський князь Всеволод Юрійович (Всеволод Велике Гніздо) в умовах поліцентризму і феодальної роздробленості продовжував спрямовану на зміцнення єдності держави політику Володимира Мономаха і залишив помітний слід в історії Київської Русі. Усупереч очікуванню, портрет Всеволода Юрійовича змодельований за допомогою одного хвалебного епітета – др. *благосърдъ* ‘добрий, милосердий’. *Благосърдъ* – рідковживане слово; у текстах XI–XIII ст. засвідчено шість уживань, п’ять з яких – у літописах. Аналіз лексичного складу писемних джерел дав змогу встановити, що епітет *благосърдъ* ужитий лише щодо однієї реальної історичної особи – князя Всеволода Велике Гніздо: *Всеволодъ же бл(а)госердъ сѣи не хотѣ · кровопролитѣи и не ѣха на нь* (*1180, ЛК, ЛІ-3, арк. 217 зв.); *Изяславъ же начя высылати из города послы къ великому князю Всеволоду, прося в него мира. Всеволодъ же благосердъ сѣи, и вда ему миръ* (*1208, ЛР, арк. 537); *Всеволодъ, бл(а)госердъ сѣи, не хотя крови пролияти* (*1181, ЛР, арк. 227 зв.–228; те саме: *1177, ЛС–1, арк. 128 зв.; *1181, ЛС–1, арк. 131 зв.). Те, що літописець підібрав для Всеволода Юрійовича нетрадиційний епітет, свідчить про неетикетний характер і певну піднесеність моральної оцінки князя.

На відміну від портрета Всеволода Юрійовича портрет Ярослава Юрійовича († 1166) є суто етикетним, представленим формулою “*благовѣрныи и христолюбивыи*”, розбитою словом *кѣнѣзь*: *престависѣ бл(а)говѣрныи кѣнѣ(а)зь х(ри)(с)(т)олюбивыи · Ярославъ* (*1166, ЛК, ЛІ-3, арк. 187 зв.).

Київський літопис містить соціально-етичні портрети не тільки внуків, а й правнуків Володимира Мономаха – князів Святослава, Давида, Мстислава, Романа, Рюрика-Василя Ростиславичів. Усі вони, як показало дослідження, сини Ростислава Мстиславича, внуки Мстислава Володимировича (1076–1132), який став

київським князем після смерті батька – Володимира Мономаха. Представлене Ростиславичами четверте покоління Мономаховичів активно відстоювало своє родове право на київський престол.

У портреті правнука Володимира Мономаха – новгородського князя Святослава Ростиславича († 1172) хвалебні епітети-означення *благовѣрнии* і *хърабърыи* маркують такі чесноти, як відданість православній вірі і воїнська хоробрість: *престависѧ кн(ѧ)зѧ С(вя)тославъ Ростиславичъ <...> сы же бл(а)говѣрнии к(ѣ)нѧзѧ · Ростиславичъ С(вя)тославъ · бѣ оукрашенъ всѧкою добродѣтелью · и бѣше храборъ на рати (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 196 зв.–197).*

Спробуємо зіставити портрет Святослава Ростиславича із портретом вишгородського, новгородського, вітебського, смоленського князя Давида Ростиславича (1140–1197). Портрет кн. Давида побудований за допомогою др. *благонравьнь*, др. *христолюбивыи* й подвійного вживання в одному контексті синонімічного ім др. *благовѣрнии*: *бл(а)говѣрнии кнѧзѧ Смоленскии Д(а)в(и)дъ с(ы)нъ Ростиславъ · вноукъ же великаго кнѧзѧ Мьстислава <...> се же бл(а)говѣрнии к(ѣ)нѧзѧ Д(а)в(и)дъ <...> бл(а)гонравень · х(ри)(с)(т)олюбивъ (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 241–241 зв.).* Про об'єктивність використання щодо князів Святослава і Давида хвалебних епітетів-означень свідчать наведені літописцем розгорнуті коментарі. Опис літописцем побожності князів є традиційною складовою багатьох княжих портретів, оскільки “поданням милостині виражалось у давньоруської людини почуття милосердя й співчуття” [Прыжов : 57]; християнин “*милостивъ милостынею*”, християнський ідеал князя на відміну від язичницького включав у себе як обов'язкову чесноту подання щедрої милостині та захист бідних, убогих, “*сиротъ и вдовицъ*”. Привертає увагу інше – фрагменти, в яких літописець описує побожність Святослава і Давида Ростиславичів, майже ідентичні: “*и любовь имѣаше ко всимъ · паче же мл(с)тни прилежаши · и монастыри набдѧ · и черныѣ оутѣшевѧ · и мирьски ц(е)ркви набдѧ и попы · и весь · с(вя)т(и)тельскии чинъ · достоиноу ч(с)тью чѣши (*1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 197)* – про Святослава; *Д(а)в(и)дъ*

<...> *любовь имѣла ко всимъ <...> переже м(и)л(о)(с)т(ы)ни прележашеть · манастиръѧ набдѧ · и черньци оутѣшиваѧ <...> и мирьскыѧ ц(ѣ)рк(ѣ)ви набдѧ · и всь с(вѣ)т(ите)льскыи чинъ достоиню ч(ѣ)(с)тью ч(с)тѧ (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 241–241 зв.)* – про Давида. Виникає питання: чому в портреті Святослава семантика відданості православній вірі маркована одним хвалебним означенням (*благовѣрньи*), а в портреті Давида – трьома (*благовѣрньи*, *христолюбивьи*, *благодарьнь*)? На думку Л. Войтовича, Давид Ростиславич заслужив похвалу літописця тим, що “як смоленський князь продовжив політику зміцнення князівства і розширення його впливу на чужі землі” [Войтович : 520]. Але семантика оцінних епітетів-означень разом із наведеним коментарем схиляють до припущення про те, що визначальним були інші чинники – прийняття чернецтва (*Д(а)в(и)дъ <...> приимъ мнискыи чинъ* – *1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 241–241 зв.) і значні внески в церковну казну. Проте повернемося до цього питання пізніше.

Через сім років після смерті Святослава Ростиславича в літописі з'явиться портрет його рідного брата – кн. Мстислава Ростиславича (Мстислава Хороброго). Зіставлення літописних некрологів показало, що портрет Мстислава (див. *1172, ЛК, ЛИ-3, арк. 197) являє собою розгорнутий варіант портрета Святослава (див. *1179, ЛК, ЛИ-3, арк. 215). У портреті Святослава є лише два епітети-означення – *благовѣрньи* і *хърабъри*, а в портреті Мстислава до відповідної пари *благовѣрньи* і *крѣпъкыи* літописець додає ще три хвалебні означення – *благодарьнь*, *любъзливъ*, *милостивыи*. Кожний хвалебний епітет у портреті Мстислава супроводжується ширшим коментарем, ніж у портреті Святослава: *бѣ бо милостивъ на всѧ нищаѧ <...> Сии же бл(а)говѣрнии к(ѣ)н(ѧ)зъ Мъстиславъ · с(ы)нъ Ростиславль <...> бл(а)годарьень <...> бѣ бо крѣпокъ на рати <...> бѣ бо любезливъ на дружиноу · имѣниѧ не щадѧшетъ · и не собираетъ злата ни сребра · но даѧше дружинѣ своєи (*1179, ЛК, ЛИ-3, арк. 215). Літописець підібрав для характеристики Мстислава рідковживані слова *благодарьнь* і *любъзливъ*.*

Аналіз соціально-етичних портретів показав, що др. *любъзливъ* зі значенням ‘доброзичливий, привітний, милостивий (до кого)’ в Київському літописі вжите тільки щодо однієї людини – Мстислава Ростиславича. Використання означення *крѣпъкыи* в одному ряду з др. *благовѣрныи*, *благонравънъ*, *любъзливъ*, *милостивыи*, які маркують такі християнські чесноти, як відданість православній вірі, доброчесність, доброзичливість, співчутливість, є не тільки не випадковим, а й цілком закономірним, оскільки з приходом християнства *хорообрість* не втрачає статусу чесноти, сповнюючись новим змістом у боротьбі з невірними. Виняткова мужність і хорообрість Мстислава – це хорообрість не князя-язичника, а князя-християнина, який захищає свою віру і землю від поганих, тобто язичників, невірних, загарбників. Семантику прикметника *крѣпъкыи* підсилюють іменники *дѣрзость* ‘відвага, сміливість, завзятість, рішучість’ і *доблѣсть* ‘доблесть, мужність, витривалість, непохитність, шляхетність; сила, міць’: *бѣ бо крѣпнокъ на рати <...> и тако молѣше дружинѣ своєи <...> оумремъ · за хр(и)(с)тъѧны <...> и тако молѣ дѣрзость · подаваше воємъ свои(м) <...> всѧ землѧ Роускаѧ · не може забыти доблѣсти его (*1179, ЛК, ЛІ-3, арк. 215–215 зв.).* Кн. Мстислав Ростиславич увійшов в історію під іменем Мстислав Хоробрий, але неофіційне іменування *Хоробрий* він отримав, швидше за все, після ХІІІ ст., оскільки в Іпатіївському літописі цього другого імені ще немає.

Соціально-етичний портрет новгородського, смоленського, великого київського князя Романа Ростиславича утворений за допомогою позитивно конотованих прикметників *благыи*, *благовѣрныи*, *кротъкыи*, *незълбивыи*, *правѣдивыи*, *сѣмѣреныи* і є одним з найповніших: *кнѧгини же его бес престани плакаше · предѣстоѧщи оу гроба · сице вопиюще · ѡ(ѣ)(с)(а)рю мои бл(а)гыи кроткыи · смиренныи правдивыи <...> Си же бл(а)говѣрныи к(ѣ)н(ѧ)зѣ Романъ <...> всею добродѣтелью оукрашенъ · смиренъ · кротокъ · незлобивъ · правдивъ · любовь имѣаше ко всимъ · и къ братыи своєи истѣнноую неліцѣмѣрноую (*1180, ЛК, ЛІ-3, арк. 217).* Характеризуючи

кн. Романа, літописець використовує дві близькі за структурою та змістом усталені етикетні формули “*благыи, кротъкыи, съмѣренныи, правдыивыи*” і “*съмѣренныи, кротъкыи, незълобывыи, правдыивыи*”: *бл(а)гыи кроткыи · смиренныи правдыивыи <...> к(ъ)н(а)зь Романъ бѣ <...> смиренъ · кротокъ · незлобивъ · правдивъ* (*1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). Перша формула – “*благыи, кротъкыи, съмѣренныи, правдыивыи*” – передає ставлення до кн. Романа його дружини, друга формула – “*съмѣренныи, кротъкыи, незълобывыи, правдыивыи*” виражає ставлення до кн. Романа літописця. Завдяки такому прийому літописець представляє дві “перспективи бачення”, майже повна ідентичність яких разом із нанизуванням синонімічних лексем максимально акцентує позитивне, ідеалізує образ Романа Ростиславича.

Через пряму мову княгині літописець називає кн. Романа *цесарем*: *кнѣгини же его бес престани плакаше · предѣстоѣици оу гроба · сице вопиюще · ц(ѣ)(с)(а)рю мои* (*1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). У дослідженні О. Толочка підкреслено, що в XI–XIII ст. титул “цесарь” не розглядався як власне титул і використовувався не так вже й рідко. Учений встановив, що в Київському літописі титул “царь” і похідні від нього терміни вжиті щодо князів-святих (Ольги, Володимира Святославича, Бориса і Гліба), а також князів, яким святість приписувалася, незважаючи на відсутність канонізації; “до цього ж ряду слід віднести й випадки з Романом Ростиславичем і Давидом Ростиславичем смоленським, по відношенню до яких “цар” ужито завдяки отождненню зі св. Борисом і Глібом, чиї хрестильні імена – Роман і Давид” [Толочко : 136]. Апеляція до такої паралелі міститься в самому літописі: *во истинуоу тебе нарчено* (у ркп. так!) *имѣ Романъ · всю добродѣтель сыи подобень ємоу* (*1180, ЛК, ЛИ-3, арк. 217). Використане щодо Романа Ростиславича слово “цесарь”, не будучи власне титулом, виконує функцію порівняння Романа зі св. кн. Борисом. Імплицитне порівняння кн. Романа з кн. Борисом і подвійне (за допомогою двох формул) наголошення на його незлобивому характері, правдивості та несхильності до інтриг літописець підкріплює загальною оцінкою часів кня-

зювання Романа в Києві: *кнѧзь же Романъ вниде въ Кыевъ · и сѣде · на столѣ ѡ(тѣ)ца своего и дѣда · <...> и бы(с)(ть) радостъ всимъ ч(е)л(о)в(ѣ)комъ · ѡ Романовѣ кнѧженѣи (*1174, ЛК, ЛИ-3, арк. 202).*

Нарешті, повертаючись до зіставлення портретів Святослава і Давида Ростиславичів, можна з упевненістю сказати, що Давид отримав у літописі більше хвалебних означень, ніж Святослав, не тільки завдяки внескам у церковну казну та успішній політичній діяльності, а й завдяки символіці самого імені Давид. Річ у тім, що Давид – один з двох братів, яких названо на честь Бориса і Гліба. Використання родиною Ростиславичів хрестильних імен Бориса і Гліба продовжує традицію давати княжим синам мирські і хрестильні імена святих, підтверджує, що в домонгольський період “могла використовуватися двойменність найперших руських святих, Бориса-Романа і Гліба-Давида” [Литвина, Успенский : 27]. Увага літописця до історії імені Давида Ростиславича свідчить не про формальне врахування цієї традиції, а про проведення паралелізацій між внутрішнім світом, світоглядними принципами Давида і св. кн. Гліба.

Вишгородський, овруцький, новгородський, чернігівський, великий київський князь Рюрик Ростиславич, або “великий кнѧзь”, як називає його хроніст, був самовладцем і на відміну від багатьох інших князів не мав співправителів у межах свого князівства. Спочатку в літописі було відзначено його велику сміливість: *Рюрикъ <...> бѣ моужь бодръ · и дерзокъ · и крѣпокъ на рати (*1187, ЛК, ЛИ-3, арк. 227).* Усталене парне словосполучення “*дързкъ и крѣпкъ*” складається поєднанням синонімічних лексем *дързкъ* ‘який кидає виклик небезпеці; сміливий, хоробрий, рішучий’ і *крѣпкъ* ‘стійкий, непохитний’. Згодом характеристика князя розширюється, семантика хоробрості християнина-воїна доповнюється семантикою любові до Бога. Під *1197 р. та *1199 р. літописець уживає щодо кн. Рюрика семантично близькі означення *благовѣрныи, боголюбивыи, христолюбъць, христолюбивыи*, прославляючи його у зв’язку зі спорудженням кам’яної церкви в Белгороді, церкви св. Василя

в Києві, кам'яної стіни під церквою св. Михаїла у Видобичах: *созда ц(ь)рк(ь)вь каменоу · с(вя)т(ы)хъ ап(о)(с)(то)ль · в Бѣлѣгородѣ · бл(а)говѣрныи кн(а)зь Рюрикъ <...> созданъ еи бывши бл(а)говѣрнымъ и хр(и)(с)толюбивымъ · кн(а)земъ Рюрикомъ · Ростиславичемъ* (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 242–242 зв.); *созда великыи бо(го)любивыи кн(а)зь Рюрикъ · ц(ь)рк(ь)вь с(в(а))т(а)го Васильа · во им(а) свое · в Киевѣ* (*1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.); *бл(а)говѣрныи великии кн(а)зь Рюрикъ Ростиславичъ* (*1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.); *заложити стѣноу каменоу · подъ ц(ь)рк(ь)вю с(в(а))т(а)го Михаила · оу Днѣпра иже на Выдобычи <...> сеи же хр(и)(с)толюбець Рюрикъ* (*1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 243).

Звернення до ширшого контексту дозволяє побачити, що тричі вжите щодо кн. Рюрика означення *благовѣрныи* (*бл(а)говѣрныи кн(а)зь Рюрикъ <...> бл(а)говѣрнымъ <...> кн(а)земъ Рюрикомъ* – *1197, ЛК, ЛИ-3, арк. 242–242 зв.; *бл(а)говѣрныи великии кн(а)зь Рюрикъ Ростиславичъ* – *1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.) входить до канви словесного плетива, утвореного варіюванням у семантичному наповненні кореня – *благ*– у лексико-семантичному ряді *благовѣрныи, благоволити, благодать, благыи, благоприятныи*: *бл(а)говѣрныи великии кн(а)зь Рюрикъ Ростиславичъ · ѿда дщерь свою Всеславоу в Рязань за Ярослава за Глѣбовича · В тоє же время бл(а)говолити Б(о)гъ поновля(а) м(и)л(о)(с)ть свою ѿ насъ бл(а)годатью единачадаго с(ы)на своего Г(оспод)а нашего Ис(у)(с)а Хр(и)(с)т(а) и бл(а)г(о)(д)(а)тью пр(е)(с)(вя)таго и животвор(а)щаго Д(у)ха · и вдохну(в)ъ · мысль бл(а)гоу · во бл(а)гоприятное с(е)р(д)це великому кн(я)зю Рюрикови* (*1199, ЛК, ЛИ-3, арк. 242 зв.–243). Церковна похвала кн. Рюрика непрямо, опосередковано виражена також і через похвалу його дружини: *кн(а)зь Рюрикъ · кюръ Василии · со хр(и)(с)толюбивою кн(а)гинею* (*1200, ЛК, ЛИ-3, арк. 243 зв.).

Останній раз Рюрик Ростиславич згаданий вже не в Київському, а Галицько-Волинському літописі під *1202 р., коли він покинув монастир, в якому постригся в ченці, ховаючись від

Романа Мстиславича: *приде на Галичъ . ѿставиѣ мнѣшии чинъ · бѣ бо приѣлъ боѣзни ради · Романовы* (*1202, ЛК, ЛН-3, арк. 245). Після цього Рюрик прожив більше десяти років, проте ані хвалебного некролога, ані повідомлення про його смерть у літописі немає.

Отже, дослідження явища субстантивно-ад'єктивної репрезентації нащадків Володимира Мономаха в Київському літописі показало, що літопис містить соціально-етичні портрети шести внуків Володимира Мономаха – князів Ізяслава Мстиславича, Андрія Боголюбського, Гліба, Святослава, Всеволода (Всеволод Велике Гніздо) та Ярослава Юрійовичів, з яких князь Ізяслав – син Мстислава Великого, а князі Андрій, Гліб, Святослав, Всеволод, Ярослав – сини Юрія Долгорукого. Прославлення внуків припадає на 60–80 рр. XII ст. Портрети змодельовані за допомогою позитивно конотованих лексем – іменників *братолюбъць*, *страстотърпъць*, *оугодъникъ* і прикметників *благотърпъный*, *благотлюбивый*, *благонравънь*, *благосърдъ*, *блаженый*, *боготлюбивый*, *кротъкий*, *правдывый*, *славный*, *христотлюбивый*, *чъстъный* і словосполучень *избраникъ Божи* та *Божии оугодъникъ*. Літопис містить соціально-етичні портрети п'яти правнуків Володимира Мономаха – князів Святослава, Давида, Мстислава (Мстислав Хоробрий), Романа, Рюрика-Василя Ростиславичів. Усі вони – онуки Мстислава Великого по лінії його сина Ростислава. Портрети змодельовані за допомогою іменника *христотлюбъць* і прикметників *благотърпъный*, *благонравънь*, *благый*, *боготлюбивый*, *дързъкъ*, *кротъкий*, *крѣпъкий*, *любъзнивъ*, *милостивый*, *незълбывый*, *правдывый*, *сѣмѣреный*, *хърабърый*, *христотлюбивый*. Портрети правнуків Мономаха містяться в статтях 70–90 рр. XII ст. Спільними в портретах внуків і правнуків є лексеми *благотърпъный*, *благонравънь*, *боготлюбивый*, *кротъкий*, *правдывый*, *христотлюбивый*, які й утворюють семантичне ядро моральної оцінки цих князів. У соціально-етичних портретах внуків і правнуків Володимира Мономаха іменники і прикметники маркують семантику відданості християнській вірі, праведності, хоробрості. Моделювання портретів відбу-

валося шляхом уживання етикетних формул, усталених словосполучень, рідкісних лексем, використання прийому словесного плетива, прийому кумуляції, багаторазового повторення, градуального посилення основної ознаки, побудови синонімічного ряду позитивних за змістом епітетів-означень. Виявлено не засвідчене в “Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)” уживання др. *благолюбивыи* в Київському літописі (див. портрет Андрія Боголюбського). Виявлено, що в текстах XI–XIII ст. вживання др. *благонравьнь* обмежується трьома прикладами, засвідченими в Київському літописі в портретах нащадків Володимира Мономаха – князів Гліба Юрійовича, Мстислава і Давида Ростиславичів. Хоча семантичний і кількісний склад оцінних іменників і прикметників у портретах багато в чому лімітовані нормами літературного етикету, майстерність літописця знайшла вияв в умінні імпліцитно виражати свою власну позицію, своє суб’єктивне ставлення до представників княжої влади.

ДЖЕРЕЛА

ЛГВ, ЛИ-3 – Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей. – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 717–938.

ЛК, ЛИ-3 – Летопись Киевская // Полное собрание русских летописей. – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 284–711.

ЛР – Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. – Ленинград : Наука, 1989. – Т. 38. – 178 с.

ЛС-1 – Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Полное собрание русских летописей. – М. : “Языки русской культуры”, 1997. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – С. 289–488.

Мих. Черн. – Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводы перваго въ княжении его // Памятники литературы Древней Руси. – М. : Худ. литература, 1981. – Вып. 3 : XIII век. – 1981. – С. 228–234.

СлРЯ XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1977. – Вып. 4. – 403 с.

ЧудБГ – Сказаніє о чудесахъ свв. кнн. Бориса и Глѣба, присоединяемое къ анонимному Сказанію, въ Успенской редакціи // Бугославський С. Україноруські пам’ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба. (Розвідка й тексти) // Істор.-філол. відділ ВУАН. – Збірник № 77 : Комісія Давнього Письменства. – Т. 1. – К., 1928. – С. 155–170.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л. В. Войтович. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
2. Колесов В. В. Слово и дело: Из истории русских слов: [монографія] / В. В. Колесов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. – 703 с.
3. Котляр М. Ф. Духовний світ літописання: [монографія] / М. Ф. Котляр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 338 с.
4. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Глава из истории выбора имен у Рюриковичей: князья-тезки и их патрональные святые // Вопросы ономастики. – 2004. – № 1. – С. 14–32.
5. Межжеріна Г. В. Субстантивно-ад'єктивний дискурс концептуалізації образу князя Андрія Боголюбського в літописах Київської Русі // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: зб. наук. пр. – К. : Освіта України, 2014. – Вип. 24. – С. 104–117.
6. Прыжов И. Г. Нищие на святой Руси: Материалы для истории общественного и народного быта в России: [монографія] / И. Г. Прыжов. – М. : Типография М. И. Смирновой, 1862. – 139 с.
7. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология: [монографія] / А. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.

REFERENCES

1. Vojtovych L.V. (2006) Knyazha doba na Rusi: Portrety elity [*Princely epoch in Russia: Portrait of the elite*]. Bila Cerkva: Vyd. O.V. Pshonkivskij, 784 p. (in Ukrainian).
2. Kolesov V.V. (2004) Slovo i delo: Iz istorii russkikh slov [*Word and deed: From the history of Russian words*]. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 703 p. (in Russian).
3. Kotlyar M.F. (2011) Duxovnyj svit litopysannya [*The spiritual world of chronicle writing*]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 338 p. (in Ukrainian).
4. Litvina A.F., Uspenskiy F.B. (2004) Glava iz istorii vybora imen u Rurikovichy: knyazya tezki i ikh patronalnye svyatyte [*Chapter from History of the choice of Rurik's names: princes namesake and patron saints*]. *Questions of onomastics*, no. 1, pp. 14-32 (in Russian).
5. Mezhzherina G.V. (2014) Substantyvno-adyektyvnyj dyskurs konceptualizaciyi obrazu knyazya Andriya Bogolyubskogo v litopysax Kyivskoyi Rusi [*The substantive-adjectival discours of the conceptualization of Grand Duke Andriy Bogolubskiy in Kyiv Rus' chronicles*]. *Comparative study of Slavic Languages and Literatures: In memory of academician Leonid Bulakhovskiy*. Kyiv, no. 24, pp. 104-117 (in Ukrainian).
6. Pryzhov I.G. (1862) Nishchie na svyatoj Rusi: Materialy dlya istorii obshchestvennogo i narodnogo byta v Rossii [*Paupers in Holy Russia Materials for the history of social and folk life in Russia*]. Moscow: Tipografiya M.I. Smirnovoy, 139 p. (in Russian).
7. Tolochko A.P. (1992) Knyaz v Drevney Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya [*Grand Duke in ancient Russia: power, property, ideology*]. Kiev: Naukova dumka, 224 p. (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 16.02.15

Анна Межжерина, д-р филол. наук, проф.
Национальный авиационный университет, Киев

**Субстантивно-адъективная форма репрезентации
потомков Владимира Мономаха в Киевской летописи**

Статья посвящена выявлению оценочных существительных и прилагательных, с помощью которых в Киевской летописи XII в. смоделированы социально-этические портреты потомков Владимира Мономаха. Раскрыты семантические особенности и стилевые функции лексем. Доказано, что в употреблении хвалебных эпитетов-определений (братолюбьць, благовѣрьныи, благонравьнь, христолюбивыи и др.) рядом с именами внуков и правнуков Мономаха есть четкая закономерность.

Ключевые слова: существительное, прилагательное, социально-этический портрет, Киевская летопись, потомки Владимира Мономаха.

Hanna Mezhzherina, Dr Hab, Professor
National Aviation University, Kyiv

**Substantive-adjectival form of representation
of Vladimir Monomah's descendants in Kyiv chronicle**

The article touches upon detection of nouns and adjectives that simulate the socio-ethical portraits of Vladimir Monomah's descendants in Kyiv chronicle XII century. The semantic peculiarities and stylistic functions of these lexemes have been disclosed. It is proved that there is a clear pattern in using of laudatory epithets-definitions (братолюбьць, благовѣрьныи, благонравьнь, христолюбивыи etc.) next to the names of Vladimir Monomah's grandsons and great-grandsons.

Keywords: noun, adjective, socio-ethical portrait, Kyiv chronicle, Vladimir Monomah's descendants.

КОГНІТИВНА СЕМАНТИКА

УДК 811.161.2'42

Жанна Колоїз, д-р філол. наук, проф.
ДВНЗ “Криворізький національний університет”, Кривий Ріг

ЛІНГВОМЕНТАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ВЛАДА* В УКРАЇНСЬКОМУ АФОРИСТИЧНОМУ КОРПУСІ

У статті досліджено універсальний концепт ВЛАДА та його лінгвоментальну репрезентацію в українському афористичному корпусі. З'ясовано особливості результатів зіткнення семантичного наповнення актуалізованого концепту з концептуальною системою. Виявлено нові знання про концептуалізацію й інтерпретацію відповідного поняття. Семантичне наповнення досліджуваного концепту, вербалізованого в афористичних висловленнях, представлено крізь призму ядерних, приядерних та периферійних елементів. Акцентовано на деяких прийомах досягнення стилістичного ефекту.

Ключові слова: концепт, афористичний корпус, афористичне висловлення, структура, семантичне наповнення.

Продуктування афористичних висловлень та їх герменевтика споконвіків привертала увагу цілої когорти науковців різних часів і різної етнічної належності. І це не випадково. Адже афористичні тексти не лише виступають засобом конденсації образно-логічних думок, але й регулюють життя і діяльність людини, визначають шкалу ціннісних орієнтацій та ідеалів соціуму, являють собою потужне джерело збагачення літературної мови, відповідної мовної підсистеми, сприяють оновленню паремійного корпусу. Вони переконливо демонструють: представники тієї чи тієї національної культури мають вагомий вплив на її формування. Створені видатними особистостями, передовсім митцями, оригінальні, влучні, виразні висловлення легко запам'ятовуються, тому ними завжди можна скористатися в подібних ситуаціях.

Те, що так звані авторські афоризми все частіше стають об'єктом лінгвістичних (і не тільки!) зацікавлень, пов'язують

з особливостями набору їх категорійних ознак, як-от: влучність, лаконічність, образність, експресивність, автосемантичність, глибинність, узагальненість, індивідуальність, повчальність, пізнавальність, вичерпність і т. ін.

Кількість наукових праць, присвячених мовній природі афоризмів, невпинно зростає [див.: Колоїз]. Щоправда, попри суттєві наукові здобутки в царині пареміології загалом та афористики зокрема, що в основному сприяли виробленню єдиної моделі вивчення й опису відповідних одиниць, загальна пареміологічна (афористична) теорія залишається не зовсім викінченою, потребує нових наукових підходів й аналітичної рецепції. А відтак відповідні (семантичний, комунікативний, стилістичний, прагматичний, когнітивний, лінгвокультурологічний, лінгвоментальний і т. ін.) аспекти дослідження авторських афоризмів постійно піддаються критичному аналізу, висловлені ідеї конкретизуються, доповнюються й спонукають до пошуку нових шляхів пізнання.

Сучасні лінгвістичні дослідження непоодинокі засвідчують скерування пошукового вектора пізнання афористичних висловлень у царину концептології. І це цілком закономірно, оскільки афоризми є універсальним способом створення концептуальної картини світу, яка “пов’язана з усім континуумом уявлень знань про світ” і являє собою “підґрунтя мовної картини”, що є засобом експлікації цих знань [Лисиченко : 95–96], модифікують її глибинний філософський зміст: сформовані впродовж багатьох віків ціннісні орієнтири національної культури доповнюються авторськими естетичними поглядами, ідеалами, морально-етичними вподобаннями, що розширює спектр уявлень про те чи те явище, дає змогу будувати нові семантичні парадигми.

Сучасний стан концептологічної теорії окреслює нові перспективи дослідження мовомисленнєвих процесів, спонукає до ґрунтовного дослідження концептуальних систем тієї чи тієї мови на різних етапах її розвитку, різних стилів або структурно-сміслових площин окремих концептів, зокрема й тих, які отримали кваліфікацію універсальних [Попова : 120].

Одним із таких універсальних, наявних у всіх культурах, архетипових, вузлових, значущих у концептосфері та національній свідомості їх носіїв є концепт *ВЛАДА*, що так само неодноразово ставав об'єктом зацікавлення як зарубіжних, так і вітчизняних мовознавців (Т. Алексєєва, А. Аникевич, Л. Гайдученко, В. Гогенко, О. Касаткіна, Ю. Пивоваров, А. Шабанова, О. Шейгал, М. Штуцберг та ін.).

Не викликає жодних спростувань те, що цей концепт репрезентує обсяг знань про відповідну субстанцію, нагромаджений носіями тієї чи тієї лінгвоспільноти, виступає засобом культурної маніфестації, “квінтесенцією” культурного життя різних епох” [Степанов : 40], “служить поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини” [Кубрякова : 90]. Як відомо, фокусування та членування відповідного концепту відбувається по-різному в різних лінгвокультурах.

Мета запропонованої статті полягає в тому, аби дослідити лінгвоментальну репрезентацію концепту *ВЛАДА* в українському афористичному корпусі; з'ясувати особливості результатів зіткнення семантичного наповнення актуалізованого концепту з концептуальною системою; виявити нові знання про концептуалізацію й інтерпретацію відповідного поняття.

Зазвичай поняття *влада* сприймається крізь призму загального лексичного значення ‘право та можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь’. Водночас *влада* – явище соціальне, оскільки властиве будь-якій організованій спільноті людей, функціонує на всіх етапах розвитку суспільства для впорядкування стосунків між індивідами, групами, класами, партіями і т. ін. Тому вона реалізується не стільки у сфері особистої, скільки у сфері суспільно-політичної діяльності, співвідноситься з державністю, політичною силою. Звідси, відповідно, й інші словникові дефініції цього поняття: ‘право керувати державою, політичне панування’; ‘керівні державні органи; уряд’; ‘особи, що мають урядові повноваження’ і т. ін.

Структура концепту *ВЛАДА*, що передбачає не тільки інформаційний зміст, представлений певними когнітивними ознаками, які визначають основні риси концептуалізованого предмета, але й чуттєвими образами та інтерпретаційними полями [Попова: 82], помітно модифікується в афористичному корпусі, що, зокрема, зумовлено й категорійними ознаками афоризму. Будучи елементом картини світу, відображеної в колективній та індивідуальній свідомості, концепт *ВЛАДА* передбачає як об'єктивну інформацію, знання, що існують у вигляді чуттєвих образів, так і ті, які ініційовані авторською уявою. Наприклад: *Хочеш втекти від реальності – йди у владні структури* (В. Краснюк); *Коли до влади щоразу приходять випадкові люди, то це вже не випадковість* (С. Коломієць); *Влада – це вам не перукарня: вона обслуговує тільки сама себе* (В. Шамша); *Влада нова, тільки от обличчя у неї старе* (О. Перлюк); *Коли у владі вибирають із двох халеп, то виходить третя – загальнонародна* (Г. Яблонський); *Нижчий щабель розвитку ще не застраховує від зайняття вищого щабля влади* (М. Левицький); *Коли влада повсякчас переходить із рук у руки, то можна сміливо стверджувати, що народ пішов по руках* (В. Ігнатенко); *Ще ніхто не закричав «рятуйте», коли його засмоктувало владне болото!* (Й. Білоскурський) тощо.

Концепт *ВЛАДА* загалом, в українському афористичному корпусі зокрема, вирізняється відносно впорядкованою внутрішньою структурою, яку можна представити у вигляді ядерної бінарної опозиції, що експлікує його смисл, як-от: *ВЛАДА – НАРОД*. Таке протиставлення репрезентує стосунки між суб'єктом / об'єктом впливу, контролю, управління і т. ін. і подекуди є формальним, оскільки, згідно з законом, верховна, найвища влада належить народові. Наприклад: *Найбезправніші у нас олігархи, бо за Конституцією влада належить народові* (В. Ігнатенко); *І президент, і депутати, і вся влада на боці народу. А хто ж тоді на його спині?* (В. Ігнатенко); *Хто наш народ – носій влади чи той, хто її носить на своїх плечах?* (Г. Яблонський); *Влада або на боці народу, або на його шії* (С. Коломієць); *У боротьбі за всенародне щастя можновладцям*

не до народу (С. Коломієць); Влада має той народ, на який заслуговує (М. Левицький); Коли народ ситий, влада може спати спокійно (Г. Каменських); Поважай владу: кожний народ гідний свого уряду (В. Голобородько); Бідний народ, у якого така багата влада (С. Коломієць) (пор.: Найнедоступніша для народу – народна влада (В. Голобородько).

Відповідно до диференціації основних типів політичного режиму (демократичний, тоталітарний, авторитарний) та з огляду на задекларовану форму управління, політичний лад, установлений у сучасній Україні, цілком закономірною є актуалізація семантичного наповнення *ВЛАДА – ДЕМОКРАТІЯ*. Щоправда, індивідуально-авторська інтерпретація відповідної сфери супроводжується аж ніяк не позитивними емоціями: *Демократія – це влада народу, тому можновладці за все, що скоюють, ніякої відповідальності не несуть (О. Перлюк); Демократія – це влада народу через вкладення олігархами у свою виборчу кампанію мільярдів (О. Перлюк); Демократія – це коли вся влада належить народові, а всі органи влади – олігархам (О. Перлюк); Демократія – це влада народу. Але над ким? (Г. Яблонський); Демократія тим сильна, що кожний новий режим себе дискредитує (В. Голобородько); Демократія – це те, що не можна помацати руками, але те, по чому можна потоптатися ногами (О. Перлюк); Демократія – це влада олігархів плюс лохалізація всієї країни (О. Перлюк); Демократія – це влада олігархів плюс бандитизація всієї країни (О. Перлюк); Демократія – це коли за кого не проголосуй, країною будуть правити олігархи (О. Перлюк); Демократія зайшла далеко, але нас посиляють ще далі (С. Коломієць); Демократія поглибилась настільки, що її вже й не видно (О. Перлюк); Демократія – це коли громадяни можуть вибирати, на який із мітингів їм піти, де їм більше заплатять?! (О. Перлюк) тощо. За такого підходу інтерпретаційний вектор водночас скеровується в семантичні площини *ВЛАДА – БЕЗВЛАДДЯ, ВЛАДА – АВТОРИТАРИЗМ, ВЛАДА – ТИРАНІЯ, ВЛАДА – ДИКТАТУРА* і т. ін. та фокусує увагу на актуалізованих лексемах на зразок *безвладдя, авторитаризм, тиран, диктатор* тощо: *Влада безвладдю не перешкода**

(О. Перлюк); *Авторитаризм – авторитет, який має владу і банду соратників* (В. Голобородько); *Кожний тиран стверджує, що влада належить народу* (В. Голобородько); *Багато хто з диктаторів готовий віддати владу народові, аби правити ним одноосібно* (В. Шамша); *Смішний бунт проти диктатора, якого до влади привели самі бунтівники* (В. Шамша); *Тисячі років жили за принципом: “поділяй і владарюй”, аж на якомусь там році здогадалися, що “об’єднуй і владарюй” ще й ефективніше* (Р. Доценко) тощо.

Так звана *демократична влада* репрезентована в афористичних висловленнях і через синонімічну субстантивно-атрибутивну конструкцію з темпоральним актуалізатором *нинішня*, якот: *Нинішня влада надала нам свободу пересування: ми можемо вільно йти на всі чотири сторони* (В. Ігнатенко); *Нинішня влада працює з відкритим забралом: вмостились у високі крісла і в народу все відкрито забрала* (В. Ігнатенко); *Нинішня влада вся виконавча: виконує замовлення кількох сімей* (С. Коломієць); *Від нинішньої влади можеш чекати чого завгодно, а от чого хочеш – не дочекаєшся* (В. Ігнатенко). Зазвичай такі афоризми вирізняються специфічною структурою, де, з одного боку, стверджуються ті чи ті демократичні цінності, з іншого, – відбувається їх заперечення, спростування, а в результаті виявляється, що здобута, виборена демократія керується багатьма недемократичними механізмами і засобами впливу, принципами поведінки і т. ін. Пор. також: *Принцип демократичного централізму: як скаже начальство, так і буде* (Ю. Рибников); *У нашому суспільстві панує цілковите взаєморозуміння: народові не потрібна ця влада, владі не потрібний цей народ* (С. Скоробагатько). Виникає, так би мовити, контраст між очікуванням адресата, яке ґрунтується на його життєвому досвіді, та запропонованим автором результатом: перші асоціації виявляються помилковими і “реабілітуються” після осмислення авторських коментарів.

Семантичне наповнення аналізованого концепту увиразнюється за рахунок різних атрибутивних поширювачів, зокрема *державна, виконавча, законодавча, тіньова, прозора, вертикальна* тощо, афористичні висловлення вияскравлюються

внаслідок розширення структури асоціативних та інтерпретаційних полів. Наприклад: *Чинovníк сильний тим, що має державну владу на правах приватної власності* (В. Шамша); *Таке враження, що органи державної влади у нас відокремлені від держави* (О. Перлюк); *Бійся законодавчої влади, якщо у неї з'явилась виконавча* (В. Голобородько); *Тіньова економіка без тіньової влади стає відкритою* (В. Голобородько); *Прозора влада цікавих не любить* (В. Шамша); *Вертикальна влада паралелей не терпить* (В. Шамша). Відповідні афористичні судження зазвичай вступають у суперечність з об'єктивною дійсністю. Так, скажімо, у політичному житті сучасних демократичних держав державна влада функціонально поділяється на виконавчу, законодавчу та судову. Такі визначальні механізми функціонування влади традиційно називаються гілками влади (пор.: *виконавча влада* – 'одна з гілок державної влади, що володіє прерогативою виконання законів'; *законодавча влада* – 'гілка влади, якій належить виняткова прерогатива приймати нормативні акти, що мають вищу юридичну силу' і т. ін.).

Термінологічне сполучення на зразок *гілка влади*, що свого часу виникло внаслідок метафоризації, трапляється в афористичних висловленнях доволі часто. До того ж зазвичай воно піддається переосмисленню та викликає найрізноманітніші асоціативні образи: *Всього три гілки влади, але й ті геть чисто об'їдені гусінню корупції* (В. Шульга); *Коли владі не вистачає аргументів, вона створює... нові гілки влади* (В. Краснюк); *Оливкова гілка символізує мир, пальмова – перемогу, лаврова – славу. А що символізують гілки влади?!* (В. Вовк); *Буйно квітнуть гілки влади, та, на жаль, не всі плодоносять* (Б. Слюсар); *Що варті гілки влади, якщо на них нічого не родить?* (О. Домницький); *Гілки влади безплідні через постійні політичні бурі* (В. Титечко); *Дехто і на гілках влади поводитьсь так, ніби ніколи не злавив із дерева* (М. Левицький); *Найлегше наламати дров, сидячи на гілках влади* (В. Шамша); *Тому і закон джунглів, що гілки влади переплелись з дубняком* (Ф. Боднар). Такі афоризми ілюструють оригінальну індивідуально-творчу компетенцію їх авторів, що, кодуючи відповідний смисл, праг-

нучи оновити енергію узуальної термінологічної сполуки, нібито вдаються до її “перезарядки” для подальшого ефективного розряду. Це стосується зокрема і таких мовних одиниць, якот: *ешелон влади, коридор влади, вертикаль влади, пропорційна система, прожитковий мінімум, правосуддя* і т. ін. Наприклад: *В ешелонах влади не всі вагони літерні – є й причепні «телячі»* (Г. Яблонський); *Навіщо формувати новий ешелон влади, якщо старий ще не відправлено по етапу?* (С. Скоробагатько); *Комедія у вищих ешелонах влади – це завше трагедія для низів* (О. Перлюк); *Вихід є. Але найважче його знайти в коридорах влади* (С. Коломієць); *За темних коридорів влади не сподівайся на світло в кінці тунелю* (Л. Забара); *Якщо вертикаль влади вища за правду, в країні похмуро* (О. Домницький); *Пропорційна система – це наше право у владу вибирати гендлярів, щоб вони могли потім нас з наваром продавати* (Г. Яблонський); *Прожитковий мінімум – це науково обґрунтований підрахунок того, що потрібно народові, аби добре жилося владі* (С. Скоробагатько); *Правосуддя можновладці розуміють як право судити своїх опонентів* (С. Коломієць). Осмислення адресатом проілюстрованих афористичних суджень відбувається в кілька етапів: упізнання певної одиниці (терміна /терміносполучення), її буквализація (витлумачення в буквальному значенні) та дебуквалізація (відмова від буквального витлумачення).

Державна влада характеризується постійно змінним, неоднотіпним, неоднозначним і неоднотіпним пануванням. Особи, що мають урядові повноваження, право та можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь, диференціюються відповідно до, по-перше, їх належності до тієї чи тієї політичної організації, яка виражає інтереси того чи того суспільного класу або його прошарку, по-друге, можливостей використання відповідних засобів і механізмів впливу. Відтак український афористичний корпус засвідчує фокусування та членування досліджуваного концепту в межах семантичного наповнення *ВЛАДА – ОПОЗИЦІЯ* (пор.: *опозиція* – ‘загальна назва партій, груп, які виступають проти правлячої партії, групи або проти політики уряду’), *ПРАВИ – ЛІВИ* (пор.: *лівий* – ‘прихильник

радикальної політики'; *правий* – 'який дотримується консервативніших поглядів, ніж головна маса членів певної партії'). Наприклад: *До влади "по поняттям", в опозицію – за Конституцією* (Й. Білоскурський); *Опозиція, щоб її не сплутати з владою, має бути вдвічі кращою* (В. Голобородько); *Оптимісти – влада, песимісти – опозиція, а народу доводиться бути реалістом* (О. Домницький); *Оскільки у нас про народ піклуються і праві, і ліві, то за нинішній його стан крайніх не знайдеш* (В. Ігнатенко) тощо.

У переважній своїй частині афоризми демонструють спотворення сутності владних стосунків між суб'єктами та об'єктами влади, оскільки перші, маючи волю до влади, бажання панувати (*Неправда, що у владної верхівки нема високої мети. Є! Будь-якою ціною втриматись за владу* (В. Шамша); *Коли грошей удосталось, хочеться спокою; коли їх багато – галасу, а як надзвичайно багато – влади* (О. Домницький), найчастіше не готові брати на себе пов'язану з цим відповідальність, є некомпетентними, не розуміють сутності справи, стану і настрою підвладних, не вміють послуговуватися ресурсами, не є авторитетними і т. ін., бо діють у власних інтересах, на свій розсуд, користуються необмеженою владою, порушують закон, не зважають на волю й думку інших, спонтанно обирають засоби і методи реалізації влади. Пор.: *Будь-яка влада здатна на самообслуговування, тобто на самодискримінацію* (В. Голобородько); *Кожній партії, кожному можновладцю – по особистому «вектору руху»: кому на схід, кому на захід, а кому й до мавзолею...* (Й. Білоскурський); *Примусь владу слугувати людям, так вона цих людей обдере, наче липку* (О. Перлюк); *Чи не через те, що влада так напружено працює, в суспільстві така напруженість?* (В. Ігнатенко); *Кредо влади: якщо ми допустимо, аби народ порозумнішав, він нас не зрозуміє* (Ф. Боднар); *Владу поміняли на владу, прапор – на прапор, а народу залишили свободу вимирання* (Ю. Рибников); *Владці настирно привчають народ ходити по ниточці, забуваючи, що вона має властивість швидко обриватися* (В. Вовченко) тощо.

Концептуалізація *ВЛАДИ* як антинародного явища, ґрунтованого на недемократичних принципах, відбувається в семантичних наповненнях приядерних та периферійних зон: *ВЛАДА – БОРотьБА* (Головне у боротьбі за владу – брататися з олігархами (О. Перлюк); Чим крутіша боротьба за владу, тим брудніші прийоми (Ю. Рибников); Який би олігархічний клан не виграв боротьбу за владу – програє народ (О. Перлюк); *ВЛАДА – НЕПОТИЗМ (КУМІВСТВО)* (Влада оновлюється, адже у наших можновладців підрастають діти, племінники, брати (О. Перлюк); Хто у годівниці влади, той прогодує і правнуків (Ю. Рибников); *ВЛАДА – ОБМАН* (Відкритість нашої влади забезпечується закритими списками депутатів (О. Перлюк); Коли влада залишає народ із носом, народ чхає на владу (Ф. Боднар); *Обурення можновладця: “Я вам дав слово? Якого вам ще біса?!”* (Г. Яблонський); *ВЛАДА – ЗАГРОЗА* (Не запитуйте можновладців, де їхня совість, – вас можуть звинуватити в тероризмі (С. Коломієць); Не махай на владу рукою, бо розцінять як замах (В. Ігнатенко); *ВЛАДА – ПРОДАЖНІСТЬ* (За шурхотом банківських купюр владі народ не почути (О. Перлюк); *Влада переходить з лап у лапи* (Ф. Боднар); *ВЛАДА – БІЗНЕС* (Коли бізнес приходить до влади, влада стає бізнесом (В. Шамша); Найчастіше закордонні інвестиції вкладають у можновладні кишені (В. Титченко); *ВЛАДА – ОЛІГАРХІЯ* (На кишенькову владу олігархам і гаманцем потрусити не шкода (В. Шамша); *Влада завжди готова допомогти бідному олігарху* (С. Коломієць); *ВЛАДА – КОРУПЦІЯ* (Корупція – це вторинний розпродаж влади за готівку (В. Шамша); *ВЛАДА – ЗЛОЧИННІСТЬ* (Дай злодіям владу, а все інше вони візьмуть собі самі (О. Перлюк); Коли влада умиває руки, мафія відмиває гроші (С. Коломієць); *ВЛАДА – НЕДАЛЕКІСТЬ* (Влада для нас – темний ліс, у якому переважно – пеньки, пеньки (В. Куровський); Немає нічого страшнішого за необмежену владу в руках обмеженої людини (В. Симоненко); Тільки допустивши нездар до влади, у нас з’ясовують, на що саме вони здатні (Г. Яблонський); *ВЛАДА – ЛЕГКОВАЖНІСТЬ* (Дайте Мосьці владу – почне залякувати Слона (Л. Забара); Важко дожити до

понеділка, коли у влади сім п'ятниць на тиждні (В. Шамша); ВЛАДА – ПУСТОСЛІВ'Я (Можновладці перевершили всі капіталістичні країни Європи і Америки з кількості обіцянок на душу населення (Ю. Рибников); Нічого не дається так дешево, як обіцянки зверху (Л. Куліш-Зіньків); Якщо влада нічого не може запропонувати сьогодні, вона обіцяє світле майбутнє (Н. Іванків); ВЛАДА – ЖИРУВАННЯ (Можновладці й ладні б затягнути паски, так жити не дозволяють (В. Ігнатенко); ВЛАДА – ХВОРОБА (Жадоба влади – хвороба невиліковна. Рецепт лікування – на цвинтарі (В. Куровський); ВЛАДА – ПОСМІХОВИСЬКО (Ніщо не обходиться народові так дорого, як безплатний цирк в органах влади (О. Перлюк) і т. ін.

Подібні афористичні висловлення переконливо засвідчують: попри класово-організований, політичний характер державної влади й заявлену демократичність в українському суспільстві прибуткові посади роздаються близьким родичам, процвітає родинно-кланова політика, подекуди панує насильство й примус, спотворюються загальнолюдські цінності і т. ін., тому об'єкт такого владарювання, здебільшого слухняно підкорюючись владному суб'єктові, залишається, по суті, безправним і приреченим на нестерпне життя. Пор.: *Коли життя нестерпне, то одне з двох: або глуха влада, або німий народ (О. Домницький); Поспівчуйте ситій владі: їй не так-то легко йти в авангарді голодного народу (О. Домницький); Бідних багато, але тих, хто при владі, – таких жодного (С. Коломієць); По вертикалі – сильна влада, по горизонталі – розбиті дороги, безправні громадяни, самодури-начальники (С. Коломієць); Після виборів народ біля розбитого корита, влада – біля повного (С. Коломієць); Коли владоможці кажуть: “Ми будемо жити краще!”, хочеться спитати: “А ми?” (В. Шамша); Яку державу ми будемо – невідомо, зате відомо, які хороми будують можновладці для себе (С. Коломієць) тощо.*

У такий спосіб у межах досліджуваного афористичного корпусу здійснюється інтерпретація сутності влади, по-новому осмислюються її філософські та психологічні аспекти, розкривається глибинна психологічна мотивація жадоби, прагнення до

влади, виокремлюються негативні морально-етичні наслідки перебування при владі, декларуються стратегічні принципи боротьби за неї. Актуалізуються найрізноманітніші лексеми, які в сукупності вияскравлюють відповідний концепт, сприяють побудові певних образів, ґрунтованих на пізнавальній діяльності як суспільства, так і особистості, репрезентують не лише комплексну, енциклопедичну інформацію про відображуване явище.

Отже, афоризми репрезентують широкий семантичний спектр концепту *ВЛАДА*, значно розширюють структуру асоціативно-образних та інтерпретаційних полів, апелюють до проблем, актуалізованих в умовах сьогодення, спонукають до переосмислення владних (суб'єктно-об'єктних) стосунків, які мали б відповідати сучасним демократичним принципам.

Концепт *ВЛАДА* потребує комплексного дослідження, ґрунтованого на систематизації розмаїтого фактичного матеріалу крізь призму найновіших мовознавчих здобутків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колоїз Ж. В. Українська пареміологія : [навчальний посібник] / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. Н. Шарманова; за ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ “КНУ”, 2014. – 349 с.
2. Кубрякова Е. С. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. В. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
3. Лисиченко Л. А. Мовна картина світу та її рівні / Л. А. Лисиченко // Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : [монографія]. – Х. : Основа, 2001. – С. 95–114.
4. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.
5. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.

REFERENCES

1. Koloyiz Zh. V., Malyuga N. M., Sharmanova N. N. (2014) *Ukrayinska paremiologiya [Ukrainian paremiology: textbook]*. Kryvyj Rig: KPI DVNZ “KNU”, 349 p. (in Ukrainian).
2. Kubryakova E. S. (ed), Demjankov V. V., Pankrac Ju. G., Luzina L. G. (1997) *Kratkij slovar kognitivnyh terminov [Brief dictionary of cognitive terms]*. Moskva: MGU im. M. V. Lomonosova, 245 p. (in Russian).

3. Lysychenko L.A. (2001) *Movna kartyna svitu ta yiyi rivni* [*The language picture of the world and its levels*]. L.A. Lysychenko. *Ci nevycherpni glybiny movy* [*This boundless language deepness*]. Kharkiv: Osnova, pp. 95-114 (in Ukrainian).

4. Popova Z.D., Sternin I. A. (2007) *Kognitivnaja lingvistika* [*Cognitive linguistics*]. Moskva: AST : Vostok-Zapad, 314 p. (in Russian).

5. Stepanov Ju.S. (1997) *Konstanty. Slovar russkoj kultury. Opyt issledovanija* [*Constants. Dictionary of Russian culture. Research experience*]. Moskva: Jazyki russkoj kultury, 824 p. (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 06.07.15

Жанна Колоиз, д-р філол. наук, проф.
ГВУЗ “Криворозжский національний університет”, Кривой Рог

Лингвоментальная репрезентация концепта ВЛАСТЬ в украинском афористическом корпусе

В статье исследуется универсальный концепт ВЛАСТЬ и его лингвоментальная репрезентация в украинском афористическом корпусе. Выясняются особенности результатов столкновения семантического наполнения актуализированного концепта с концептуальной системой. Выявляются новые знания о концептуализации и интерпретации соответствующего понятия. Семантическое наполнение исследуемого концепта, вербализованного в афористических высказываниях, представляется сквозь призму ядерных, приядерных и периферийных элементов. Акцентируется внимание на некоторых приемах достижения стилистического эффекта.

Ключевые слова: концепт, афористический корпус, афористическое высказывание, структура, семантическое наполнение.

Zhanna Koloiz, Dr Hab., Prof
State Higher Education Establishment “Kryvyi Rih National University”, Kryvyi Rih

Linguistic and mental representation of POWER concept in Ukrainian aphoristic set

This article deals with the universal POWER concept and its linguistic and mental representation in the Ukrainian aphoristic set. The paper focuses on revealing the features of semantic content collision within the investigated concept and the conceptual system. This investigation demonstrates the new knowledge about the conceptualization and interpretation of the relevant concept. The semantic content of the studied concept is verbalized in the aphoristic set. It is presented through the prism of nuclear, circumnuclear and peripheral elements. The author also describes a number of techniques used to achieve certain stylistic effects.

Keywords: concept, aphoristic set, gnomic expression, structure, semantic content.

УДК 811. 161.2 : 81'367.622.12

Олена Гапченко, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

КОГНІТИВНІ АСПЕКТИ МЕТОНІМІЇ

Стаття присвячена дослідженню сучасних підходів до вивчення метонімії. Здійснено аналіз мовних, психологічних та когнітивних аспектів метонімічних перенесень. Основна увага зосереджена на концептуальній природі метонімічних перенесень, їхнього зв'язку з мисленням людини: метонімію розглянуто як мовний феномен і складний ментальний механізм концептуального плану, що бере участь у когнітивних процесах концептуалізації та комунікації, пов'язаний зі сприйняттям, осмисленням і структуруванням дійсності, з мисленням і повсякденним досвідом людини, відображається в її діях і поведінці, знаходить вияв у референції, лексикалізації, у розвитку лексичних, граматичних і дериваційних значень.

Ключові слова: семантика, когнітивна лінгвістика, метафора, значення.

Однією з феноменологічних особливостей мови є її асиметрія, виявом якої є, зокрема, відсутність однозначної відповідності між формою та змістом мовних одиниць. Яскраво демонструє принцип асиметрії метонімія.

Особливості метонімічного перенесення здавна перебувають у центрі уваги лінгвістики (праці О. Потебні, Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, Р. Гіббса, Є. Гінзбурга, Р. Дірвена, А. Журавльова, М. Кронгауза, Л. Кудрявцевої, Є. Куриловича, Дж. Лакоффа, Р. Лангакера, К. Леві-Стросса, Л. Новікова, В. Русанівського, Н. Рябцевої, О. Тараненка, Дж. Тейлора, Р. Якобсона та ін.).

Тривалий час метонімію розглядали переважно як стилістичний і риторичний прийом, як засіб вторинної номінації, в основі якого лежить перенесення за суміжністю. Так, Д. Шмельов під метонімією розумів “найменування того чи іншого предмета або явища, перенесене на інший предмет чи явище за суміжністю” [Шмельов : 97]. Метонімію визначають як перенесення назви з одного об'єкта на інший, який асоціюється з ним за суміжністю, як “використання слова щодо нового позамовного об'єкта, суміжного зі старим денотатом у часі і просторі або залученим в одну ситуацію” [Кронгауз : 156]. Є. Курилович наголошував

на синтаксичній природі метонімії, нарівно з семантичною природою метафори. Під метонімією часто розуміють регулярне або okazіональне перенесення назви з одного об'єкта чи класу об'єктів на інший на основі реально наявного між ними зовнішнього чи внутрішнього зв'язку (просторового, часового, причинно-наслідкового, логічного тощо). На рівні семантичної структури слова ознакою метонімізації є заміна інтегральної семи на диференційну. При метонімізації асиметрію показує висунення корелята і згасання референта. На відміну від метафори, метонімію складніше інтерпретувати. Такі погляди на метонімію є традиційними й усталеними.

До появи когнітивної лінгвістики метонімію, як і метафору, розглядали як суто мовне явище, стилістичний прийом, фігуру мови. Однак це не лише власне мовні явища: їхнім підґрунтям є наявність зв'язків між категоріями й поняттями в мисленні людини.

Нове висвітлення метафори й метонімії отримали в когнітивній лінгвістиці. Можна стверджувати, що когнітивна лінгвістика постала з переоцінки ролі метафори не лише в мові, а й у концептуальній, інтелектуальній сфері. Дж. Лакофф, М. Джонсон, інші дослідники переконливо довели, що метафоричні перенесення не обмежені сферою художніх прийомів, які вивчав ще Аристотель.

Теорія концептуальної метафори, основи якої викладені в науковому бестселері лінгвіста Дж. Лакоффа та філософа М. Джонсона "Метафори, якими ми живемо" (1980 р.), належить до найбільш відомих досягнень когнітивної лінгвістики. Новизна підходу М. Джонсона і Дж. Лакоффа полягає, передусім, у переосмисленні поняття метафори, яку зазвичай визначали або як фігуру мови (у риториці ще з часів античності), або як спосіб семантичного розвитку слова (в історичній семантиці), або як один із типів перенесення значення (у синхронічній лексикології). У концепції Дж. Лакоффа і М. Джонсона розглянуто *концептуальну метафору*, яка є не тільки й не стільки образним засобом мови, скільки феноменом мислення та культури. Автори стверджують, що метафори як мовні явища можливі саме завдяки тому, що вони закладені в понятійній системі людини. Таким чином, метафоричним є передусім мислення, а мовні метафори

– це не більше ніж зовнішня маніфестація цього феномену. Треба зазначити, що такі думки висловлювали й раніше. Так, А. Ричардс ще в 1950 р. писав: “Метафоричною є сама думка, вона розвивається через порівняння і звідси виникають метафори в мові” [Ричардс : 47]. Дещо пізніше, у 1966 р., подібне твердження сформулював Х. Ортега-і-Гассет: “Метафора не лише засіб вираження, метафора ще й важливе знаряддя мислення” [Ортега-і-Гассет : 71]. Однак Дж. Лакофф і М. Джонсон розвинули ідею метафоричності мислення в оригінальну теорію, яка стала початком нового напрямку у вивченні метафори.

Сьогодні концептуальні метафори аналізують відповідно до загального методологічного принципу когнітивної лінгвістики: за фактами мови можна робити висновки про структури людської свідомості. Метафоричні висловлення визнають важливим інструментом дослідження понятійної системи людини.

В останні роки когнітивні дослідження метонімії показали, що це явище не менш важливе, ніж метафора. Сьогодні увагу дослідників усе активніше привертають механізми метонімії, які, можна припустити, відіграють надзвичайно важливу роль у мові, пізнанні, мисленні, комунікації, культурі.

Вивчення метонімії в когнітивному плані ґрунтується на ідеях Р. Якобсона, Р. Лангакера та інших лінгвістів, психолінгвістів і когнітивістів ХХ ст.

Досліджуючи два типи афазії, пов’язані з руйнуванням асоціацій за суміжністю і подібністю, Р. Якобсон протиставив метафору й метонімію. На його думку, і метафора, і метонімія є знаковими перенесеннями, однак метафора ідентифікує предмет позначення, а метонімія його характеризує. При цьому метафора відображає парадигматичні відношення в мові, оскільки ґрунтується на заміщенні, а метонімія – синтагматичні, тому що її використання дозволяє замінити знаком цілу синтагму [див.: Якобсон].

За аналогією з концептуальною метафорою когнітивісти розглядають метонімію як факт не стільки мови, скільки мислення [Лакофф, Джонсон : 61–67].

Один із провідних теоретиків когнітивного напрямку в лінгвістиці Р. Лангакер наголошував, що мова не є самодостатньою

й не може бути описана без урахування когнітивних процесів. В основі його лінгвістичної концепції лежить принцип психологічної достовірності. Як і всі когнітивісти, Р. Лангакер прагне, щоб його теорія узгоджувалася з емпіричними даними про мислення та мозок людини. У когнітивній граматиці Р. Лангакера (під терміном “граматика”, як відомо, він розумів теорію мови) значення прирівнено до концептуалізації, або ментального досвіду. Концептуалізацію потрактовано досить широко як таку, що охоплює і наявні поняття, і нові. Фактично, концептуалізація – це когнітивна обробка, тобто нейрофізіологічні процеси людського мозку. За теорією Р. Лангакера, принцип когнітивної точки відліку організовує весь ментальний досвід людини, і ми, того не усвідомлюючи, стикаємося з його проявами на різних рівнях понятійної та мовної організації. Складно назвати мовний феномен, який був би повністю від нього вільним [Langacker]. Саме цей принцип, на думку дослідника, лежить в основі такого явища, як метонімія. Поширення метонімічних перенесень у повсякденному спілкуванні може бути пояснене тією важливою роллю, яку вони відіграють у когніції та комунікації. Метонімія дає можливість поєднати два чинники – бажання мовця висловлюватися точно (для того, щоб правильно спрямувати увагу адресата) і природне прагнення думати й говорити про ті речі, які мають для нього найбільше когнітивне значення. Удало підібраний метонімічний вислів дозволяє людині згадати про сутність, яка має більше когнітивне значення і простіше мовне вираження, тим самим викликавши – значною мірою не усвідомлено, автоматично, – уявлення про іншу сутність, менше виділену або зі складнішим позначенням [Langacker : 30].

“Метонімічний” етап у розвитку концептуального аналізу представлений у книзі “Metonymy in Language and Thought” (1993), виданій за матеріалами однойменної конференції. Як свідчать сучасні дослідження, крім того, що метонімія відіграє надзвичайно важливу роль у внутрішньомовних процесах, вона є ще більше лінгво-, етно- й культурно специфічною, ніж метафора.

Когнітивний підхід до метонімії базується на її розумінні як складного ментального механізму концептуального плану, що

бере участь у когнітивних процесах концептуалізації й комунікації, пов'язаний зі сприйняттям, осмисленням і структуруванням дійсності, з мисленням і повсякденним досвідом, відображається в діях і поведінці людини, знаходить вияв у референції, лексикалізації, фразеологізації, у розвитку лексичних, граматичних і дериваційних значень, і тому виконує в мові багато різноманітних функцій. Зокрема, метонімія робить комунікацію більш змістовною, “наочною, компактною та виразною, тобто в цілому більш «прагматичною»” [Рябцева : 82]. Концептуальну природу метонімії можна визначити так: метонімія – це “не просто підставлення одного явища / імені замість другого, а встановлення між ними нового складного концептуального зв'язку: «Х плюс Y»” [Рябцева : 82]. Метонімічний процес, таким чином, полягає в розумовому сприйнятті (*mental assessing*) одного концептуального явища через інше.

У когнітивній семантиці метонімію пояснюють переміщенням знака з одного елемента когнітивної моделі (пропозиції, фрейму) до іншого (А. Барселона, Р. Гіббс, Р. Дірвен, Дж. Лакофф та ін.). З. Ковечез і Г. Редден визначають метонімію як когнітивний процес, при якому одна концептуальна сутність забезпечує ментальний доступ (за термінологією Р. Ленекера) до другої концептуальної сутності в межах певного домену, або ідеалізованої когнітивної моделі [Radden, Kövecses].

При традиційному підході центральне для метонімії поняття “зв'язок за суміжністю” локалізується в предметному світі, тоді як когнітивний підхід переносить його на концептуальний рівень. Це дозволяє об'єднати в єдине ціле перенесення за суміжністю і в предметному світі, і в концептуальному, у якому співвідносяться між собою не тільки предмети чи їхні частини, але й явища, події та процеси, у яких вони беруть участь. Відповідно метонімію визначають як когнітивний процес, у якому одна концептуальна сутність, “засіб”, забезпечує ментальний доступ до другої концептуальної сутності (напр., *гривні* замість *гроші*, *Київ* замість – *уряд* і под.).

При когнітивному підході основною функцією метонімії вважають інференційну – як функцію логічного виведення. На відміну

від метафори, когнітивна природа метонімії полягає в застосуванні знака одного поняття на позначення іншого в межах однієї ситуації або предметної сфери (метафора, як відомо, завжди обирає знаки з іншої сфери або ситуації): *баритон, бас, контральто* ('голос' – 'співак із таким голосом', *доцент, полковник, президент* ('звання, посада' – 'людина, яка носить це звання, обіймає посаду'), *зелені берети, білі комірки* ('предмет одягу' – 'людина, яка у цей момент носить такий предмет одягу') тощо.

Дж. Лакофф визначає три критерії розбіжності між метонімією та метафорою: 1) метафора залучає два концептуальні домени, метонімія – лише один; 2) метафора налаштована на декодування, метонімія – на встановлення референції; 3) логічний зв'язок метафори відображений у вислові "is a", відношення метонімії – у вислові "stand-for" [Lakoff 1993]. Однак Р. Дірвен вважає, що не завжди метонімія обмежується одним доменом, а може поєднувати два домени, як і метафора, проте при метафорі сфера мішені розчиняється у сфері джерела частково або повністю [Dirven]. При метонімії два автономні домени поєднуються тоді, коли метонімія виступає базою для подальшої метафоризації (праці А. Барселони, Л. Гуссенса, К. Леві-Стросса, Дж. Тейлора та ін.).

Метонімія неоднорідна: вона буває різних видів і типів, у різних функціональних стилях, стосується всіх частин мови. Метонімічні перенесення, на відміну від метафоричних, є більш регулярними і продуктивними. У лінгвістичній літературі виокремлено більше 40 типів метонімічного перенесення назви: за функцією, місцем, часом, матеріалом тощо (праці Ю. Апресяна, Л. Гінзбурга, Л. Кудрявцевої та ін.). Однак регулярність і продуктивність метонімічних моделей є різною. Так, зокрема, моделі 'столиця країни' – 'уряд цієї країни' (*Париж, Вашингтон і Лондон внесли свої пропозиції до Ради ЄС*), 'посуд' – 'його вміст' (*випити дві чашки*), 'організація' – 'будівля, в якій розташована ця організація' (*посольство, прокуратура, університет*), 'предмет одягу' – 'людина, яка в цей момент носить такий одяг' (*синє пальто і сірий плащик перейшли дорогу*), 'звання (ступінь, посада)' – 'людина, яка має це звання (ступінь, обіймає посаду)' (*президент, канцлер, майор, академік*), 'матеріал' – 'виріб із

цього матеріалу' (*чеський криштал, венеційське скло, саксонська порцеляна*) та багато інших моделей є надзвичайно продуктивними й використовуються в мовленні регулярно. Водночас, моделі типу 'представниця народності' – 'танець цієї народності' (*полька, лезгинка, циганочка*), 'музичний інструмент' – 'музикант, який на ньому грає' (*перша скрипка оркестру, вступив барабан, прийшла флейта*), 'представник національності (країни)' – 'автомобіль, який випускають у цій країні' (*у японців низька посадка, французи оптимальні на дорозі*) та деякі інші через дію різних мовних і позамовних чинників є непродуктивними.

На відміну від метафори, метонімія може бути зворотною, що важливо для опису її стилістичних властивостей, дозволяє виокремити два принципово протилежні види метонімії – "пряму", стилістично нейтральну, і "зворотну", "оказіональну", стилістично марковану.

Метонімічні перенесення легко створюються під час спілкування, їх розуміють без проблем завдяки фоновим знанням учасників комунікації (напр., *читати Кафку; купити зелений Ліптон; вийти на Лук'янівці; Європа проголосувала за Джамалу*). Однак, хоча все у світі пов'язане, не всяке явище може метонімічно представляти інше. Метонімія пов'яже "лише виділені елементи ситуації, об'єднуючи їх у прототипні сценарії" [Рябцева, 83]. У мовленні метонімія узагальнює ситуацію, актуалізує в ній основне і тим самим спрощує її до одного елемента. Вона заощаджує мовні засоби, згортаючи мову до ключових елементів, замінює деталі головним (або головною деталлю весь контекст). Загальнозрозуміле пропускається, а інформаційно важливе підкреслюється.

Велика кількість метонімічних перенесень пов'язана з функціонуванням власних назв – топонімів, антропонімів, міфонімів тощо. Так, особливу роль метонімії у функціонуванні власних імен і прізвищ можна пояснити потребою в точних і економних засобах найменування людей і пов'язаних із ними ситуацій. Метонімія, завдяки своїй рефераційній спроможності, якнайкраще підходить для цього (*любити Вакарчука [його музику], іти на Джамалу [її концерт]*).

Для мови метонімія надзвичайно природна і тому в багатьох випадках не усвідомлена. Актуалізуючи об'єкт через суміжний із ним, мовець визначає найбільш важливе, об'єктивує (вербалізує) його і використовує у своїх комунікативних цілях. У практичній свідомості і спілкуванні метонімія постає як спосіб спрощення, економії та виділення головного. Водночас у мовленні метонімія настільки природна й часто вживана, що усвідомити її досить важко [Waggen; Jäkel].

Рациональність метонімії проявляється в тому, що в ній втілюються особливості інтелектуальної діяльності людини. Переважно підсвідомий характер метонімії, синкретичність розумових і мовно-розумових операцій, а також активність, оперативність, інтерпретативність і креативність мислення – все це робить метонімію “показником надзвичайної гнучкості, конструктивності, ефективності й креативності мови, яка втілює можливості й потреби природного інтелекту, а також раціональності мовця” [Рябцева : 522].

Особлива роль метонімії як мовного та інтелектуального явища полягає в її безпосередньому зв'язку з одним із найбільш раціональних у пізнанні зовнішнього і внутрішнього світу понять – кількістю. Уявлення про кількість значно вплинуло на пізнання, осмислення й освоєння світу.

Найяскравіше ідею кількості відображає синекдоха – різновид метонімії, що є засобом позначення цілого найменуванням частини, яка сприймана як найбільш значуща, і навпаки (*борода* (бородатий чоловік)), або знака родового поняття знаком видового чи навпаки (*суниця* (рослина та ягода)), а також уживанням однини замість множини чи навпаки (*Пересічний учень зараз читає мало*).

В історичній поезії синекдоху розглядають як першотроп, що стає джерелом формування всього тропейного простору мови і метонімії та метафори зокрема (праці А. Анрі, Ж. Дюбуа, У. Еко, Ц. Тодорова та ін.). Ідея кількості надзвичайно важлива для людини і суспільства й нерозривно пов'язана з усіма аспектами життя, пізнання, мислення й мови. Вона – найбільш раціональна в пізнанні, освоєнні й перетворенні світу. Саме завдяки їй людина навчила-

ся вимірювати і надавати об'єктивності одній із основних операцій у процесі пізнання світу – операції порівняння.

Вибір метонімічного засобу, вибір суміжного концепту, здатного замінити й ефективно ідентифікувати інший – це не механічна властивість метонімії. Оскільки, відповідно до когнітивної інтерпретації метонімії, вона пов'язана з побудовою концептуального простору й вибором із нього оптимального найменування, то відношення суміжності може пов'язувати не лише два об'єкти (концепти), а й один концепт із багатьма іншими: у цілому багато частин. При цьому метонімія передбачає не лише механічний, формальний вибір будь-якого суміжного явища-концепту (частини і под.), а якісну, когнітивно, ситуативно й лінгвістично значущу, осмислену, змістовну операцію вибору, інтерпретації найбільш характерного, щоб однозначно представляти й замінити, наприклад, ціле, зокрема, у певній конкретній ситуації [Рябцева : 529].

Отже, **метафора** в когнітивному плані – це активний когнітивний творчий процес установалення подібності між різними концептуальними явищами в різних концептуальних сферах. **Метонімія** – це активний когнітивний творчий процес установалення відношення суміжності між концептуальними об'єктами в породжуваній суб'єктом свідомості концептуальній сфері, тобто також явище концептуальної сфери. У традиційній лінгвістиці відношення суміжності вважають дійсним, причому в онтологічному, а не в концептуальному просторі, а метонімію розглядають переважно як референційне явище. Когнітивне осмислення метонімії як явища концептуального плану проявляє її зв'язок із інтерпретацією, рефлексією суб'єкта над об'єктом і мовою її опису, що має особливе комунікативне значення – як стилістично маркований спосіб інтерпретації поточної ситуації [Рябцева : 526]. “Пряма”, “когнітивна” метонімія відображає закономірності й особливості осмислення світу людиною й тому природно завоюється мовою, стає конвенційною, стилістично нейтральною, а “зворотна”, комунікативна, ситуативна метонімія відображає потреби мовця в комунікативно однозначному способі опису ситуації, який порушує когнітивні принципи, і тому є сти-

лістично маркованою, okazіональною, “живою”. Така okazіональна, стилістично маркована метонімія може бути, зокрема, результатом перенесення за моделлю ‘частина тіла тварини’ – ‘частина тіла людини’ (напр., метонімія *стати в чергу за рудою живою* у значенні ‘за людиною з рудим волоссям’ є ситуативною, спонтанною, “живою”, стилістично маркованою – розмовною).

Особливий когнітивний і комунікативний статус метонімії полягає в тому, що замінюючи частину на ціле, зміст на форму, неситуативне на ситуативне тощо, тобто виокремлюючи головне й важливе, метонімія дозволяє економити зусилля: вона скорочує спосіб вказівки на об’єкт і презентацію інформації про нього, фокусує увагу на головному і підвищує ефективність спілкування. Скорочення кількості мовних засобів веде до якісного покращення комунікації й навіть підвищує її ясність і зрозумілість [Рябцева : 528].

Розгляд метонімії в комунікативно-когнітивному аспекті показує, що це надзвичайно зручний, креативний, багатофункційний і, водночас, економний і раціональний засіб утілення різноманітних смислів.

Як свідчать дані сучасних досліджень, метонімія – це не механічне використання відношення суміжності, яке існує в онтологічному просторі, а креативне відношення до дійсності й мови: побудова в процесі осмислення дійсності концептуального простору, установлення в ньому відношення суміжності між різними концептуальними об’єктами й використання цього відношення для економного й ефективного виділення головного – його актуалізації, фокусування на ньому уваги [Рябцева: 526].

Важливість дослідження метонімії в когнітивному аспекті підтверджує велика кількість фактів, які свідчать, що той самий мовний засіб, з одного боку, використовується в найрізноманітніших ситуаціях, має багато функцій і виражає багато значень, і тому є дуже економним, раціональним, а, з іншого боку, є засобом заощадження зусиль. Метонімія – це, у першу чергу, спосіб скорочення, компресії мовних засобів вираження змісту, який дозволяє передати інформацію. Метонімія – не тільки стилістичний прийом мови, але, як і метафора, явище концептуального

плану: метонімія породжується когнітивною здібністю людини не лише пасивно сприймати навколишній світ і його об'єкти, але й осмислювати їх, називати головне, інтерпретувати та вибирати найбільш ощадний спосіб їх опису. Багатофункціональність і тому економність, синкретичність, гнучкість метонімії знаходить вияв у тому, що вона використовується не лише як засіб референції до об'єктів, а й як засіб опису й представлення цілої ситуації, її інтерпретації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кронгауз М. А. Семантика / М. А. Кронгауз. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 399 с.
2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – Изд. 2-е. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с.
3. Ортега-и-Гассет Х. Две Великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры / Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 68–81.
4. Ричардс А. А. Философия риторики / А. А. Ричардс // Теория метафоры / Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 44–67.
5. Рябцева Н. К. Язык и естественный интеллект / Н. К. Рябцева. – М. : Academia, 2005. – 640 с.
6. Шмелев Д. Н. Современный русский язык: Лексика / Д. Н. Шмелев. – М. : Просвещение, 1977. – 335 с.
7. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р. Якобсон // Теория метафоры / Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 110–132.
8. Dirven R. Conversion as a Conceptual Metonymy of Event Schemata / R. Dirven // Metonymy in Language and Thought / Panther K.-U., Radden G. (eds.). – Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1999. – P. 275–288.
9. Jäkel O. Metonymy in Onomastics / O. Jäkel // Metonymy in Language and Thought / Panther K.-U., Radden G. (eds.). – Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1999. – P. 211–232.
10. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // Metaphor and Thought. 2 ed. / Ed. by A. Ortony. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
11. Langacker R. W. Reference-point constructions / R. W. Langacker // Cognitive Linguistics. – 1993. – Vol. 4. – № 1. – P. 1–38.
12. Radden G., Kövecses Z. Towards a Theory of Metonymy / G. Radden, Z. Kövecses // Metonymy in Language and Thought / Panther K.-U., Radden G. (eds.). – Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1999. – P. 17–59.
13. Warren B. Aspects of Referential Metonymy / B. Warren // Metonymy in Language and Thought / Panther K.-U., Radden G. (eds.). – Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1999. – P. 121–138.

REFERENCES

1. Krongauz M.A. (2001) Semantika [*Semantics*]. Moskva: Ros. gos. gumanit. un-t, 399 p. (in Russian).
2. Lakoff G., Johnson M. (2008) Metafory, kotorymi my zhivem [*Metaphors We Live By*]. Moskva : Izdatelstvo LKI, 256 p. (in Russian).
3. Ortega-i-Gasset H. (1990) Dve Velikie metafory [*Two great metaphors*]. Arutyunova N. D, Zhurinskoy M. A. (eds.). Teoriya metafory [*The theory of metaphor*]. Moskva: Progress, pp. 68-81 (in Russian).
4. Richards A.A. (1990) Filosofija ritoriki [*Philosophy of rhetoric*]. Arutyunova N. D, Zhurinskoy M.A. (eds.). Teoriya metafory [*The theory of metaphor*]. Moskva: Progress, pp. 44-67 (in Russian).
5. Rjabceva N.K. (2005) Jazyk i estestvennyj intellekt [*Language and natural intelligence*]. Moskva : Academia, 640 p. (in Russian).
6. Shmelev D.N. (1977) Sovremennyy russkij jazyk: Leksika [*Modern Russian language: Vocabulary*]. Moskva: Prosveschenie, 335 p. (in Russian).
7. Jacobson R. (1990) Dva aspekta jazyka i dva tipa afaticheskikh narushenij [*Two aspects of language and two types of aphasic disorders*]. Arutyunova N.D, Zhurinskoy M.A. (eds.). Teoriya metafory [*The theory of metaphor*]. Moskva: Progress, pp. 110-132 (in Russian).
8. Dirven R. (1999) *Conversion as a Conceptual Metonymy of Event Schemata*. Panther K.-U., Radden G. (eds.). *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 275-288.
9. Jäkel O. (1999) *Metonymy in Onomastics*. Panther K.-U., Radden G. (eds.). *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 211-232.
10. Lakoff G. (1993) *The Contemporary Theory of Metaphor. Metaphor and Thought*. Ed. by A. Ortony. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 202-251.
11. Langacker R. W. (1993) *Reference-point constructions*. *Cognitive Linguistics*, vol. 4, № 1, pp. 1-38.
12. Radden G., Kövecses Z. (1999) *Towards a Theory of Metonymy*. Panther K.-U., Radden G. (eds.). *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 17-59.
13. Warren B. (1999) *Aspects of Referential Metonymy*. Panther K.-U., Radden G. (eds.). *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 121-138.

Стаття надійшла до редколегії 20.06.15

Гапченко Елена, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Когнитивные аспекты метонимии

Статья посвящена современным подходам к изучению метонимии. Рассматриваются лингвистические, психологические и когнитивные аспекты метонимического переноса. Основное внимание уделено концептуальной природе

де метонимии, её связи с процессами мышления: метонимия рассматривается как сложный ментальный механизм концептуального плана, который принимает участие в когнитивных процессах концептуализации и коммуникации, связан с восприятием, осмыслением и структурированием действительности, с мышлением и опытом человека, отображается в поведении человека и проявляется в развитии лексических, грамматических и деривационных значений.

Ключевые слова: семантика, значение, когнитивная лингвистика, метафора.

Olena Gapchenko, Ph D, Doc.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

The cognitive aspects of metonymy

The subject of the study is the metonymy understood as a linguistic phenomenon and cognitive process. The meaning of the word regarded as a reflection of social and cultural reality. We review the history of the approach to the metonymy in the works of R. Jacobson, Z. Kovecses, G. Lakoff, R. W. Langacker, G. Radden, J. Taylor et al.

Keywords: semantic, meaning, cognitive linguistics, metaphor.

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЯ. ЕТНОЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2:[398 + 34]

Тетяна Космеда, д-р. філол. наук, проф.
Університет імені Адама Міцкевича в Познані, Польща

ЩЕ РАЗ ПРО ХАРАКТЕР НАРОДУ І ХАРАКТЕР МОВИ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

У статті йдеться про дискусію стосовно актуальності й чинності теорії “мовної відносності” Сепіра-Уорфа, в основу якої покладено факти порівняння й інтерпретації явищ мови і культури, вивчення їхньої взаємодії і взаємовпливу і, як наслідок, виокремлення феноменів “характер мови” і “характер народу”. Доводиться некоректність заперечення проблематики лінгвокультурології, понять мовної та концептуальної картини світу, мовного світобачення, світовідчуття і світорозуміння. Розвінчуються міфи щодо статусу та специфіки функціонування української мови. З проблематикою лінгвокультурології деякі науковці недоречно пов’язують явище лінгвонаціоналізму, що однак може виявлятися лише в умовах функціонування домінувальної (панівної) мови соціуму, мови, що нав’язується. Мовознавці доводять факт русифікації в українському мовному просторі, українській лінгвокультурі, її вплив на характер нації і характер мови, що має вияв на всіх рівнях мовної системи. Лінгвонаціоналізм за сприятливих умов замінюється на лінгвопатріотизм, який має частковий вияв у сучасній українській лінгвокультурі.

Ключові слова: лінгвокультура, лінгвонаціоналізм, лінгвопатріотизм, русифікація, теорія “мовної відносності”, “характер мови”, “характер народу”.

Теорія, в основу якої покладено факти порівняння й інтерпретації явищ мови і культури, вивчення їхньої взаємодії і взаємовпливу і, як наслідок, виокремлення феноменів “характер мови” і “характер народу” має давню дослідницьку традицію, починаючи від В. фон Гумбольдта, О. Потебні, основоположників гіпотези чи теорії мовної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа і завершуючи працями видатних учених кінця ХХ – поч. ХХІ ст., зокрема Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, А. Вежбицької, Є. Барт-

мінського, С. Єрмоленко, Л. Лисиченко, Д. Лихачова, В. Маслової, В. Телія, О. Ткаченка, Ж. Соколовської, Ю. Степанова, О. Шмельова та ін. Проте деякі сучасні мовознавці, указуючи на некоректність понять “мовна і концептуальна картина світу”, що мають сакрально-міфологічний характер, категорично заперечують право на існування зазначеної теорії [Див.: От лингвистики к мифу].

Отже, феномен “мовної відносності” – “гіпотеза” це чи “теорія” – залишається відкритою проблемою, незважаючи на те, що в сучасному мовознавстві виокремилася наукова парадигма, в основу якої покладено методологію лінгвокультурології. У вишівські програми кінця ХХ ст. в Україні ввійшла й навчальна дисципліна під такою самою назвою – “Лінгвокультурологія”. Методологічною основою цієї дисципліни є положення про те, що мова кожного народу є джерелом відомостей про його історію, формування та становлення ментальності, отже, мова відображає світобачення, світорозуміння й світовідчуття народу. Це знайшло підтвердження й у відкриттях психологічного мовознавчого напрямку, насамперед у виявленні внутрішньої форми слова, його етимології, асоціативних значень і под., а також у когнітивній лінгвістиці, основними поняттями якої є мовна і когнітивна картина світу, що співвідносяться як сукупність уявлень про світ, які відклалися в колективній свідомості мовців відповідної лінгвокультури, певний спосіб концептуалізації дійсності, спосіб моделювання комунікації, комунікативних стратегій, тактик тощо [Див.: Космеда 2000; Космеда 2010].

Російська дослідниця А. Павлова, як нам видається, дещо абсолютизує положення цієї теорії, частково викривлюючи і спотворюючи їх. Порівняймо: “Уверенность, что мышление полностью деформировано языком, т. е равно языку и языком исчерпывается, логически влечет за собой вывод о принципиальной непохожести способов мышления и мировидения народов, разговаривающих на разных языках. При последовательном отношении к этому принципу придется отрицать существование таких явлений, как переводимость, билингвизм и синонимия, поскольку если языковые единицы идентичны мыслительным, то каждый конкретный способ (форма) выражения уникален

и несет в себе специфическую мысль. Следовательно, сходство между мышлениями различных народов в принципе отсутствует, как отсутствует и способность владения двумя и более языками одновременно: ведь одну и ту же мысль нельзя выразить на двух разных языках. Также неосуществим процесс формулирования одной мысли разными способами посредством одного языка” [Павлова : 5].

Однак ніхто ж і не стверджує, що мислення абсолютно деформує мовлення. Відомо, що гарне (вільне) володіння іноземною мовою можливе лише тоді, коли людина не перекладає свої висловлювання з рідної мови, а мислить категоріями іншої мови, використовуючи її структурні складники, конструкції, ураховуючи типові лакуни, символи, конотації, асоціації, метафорику, паремійну систему, граматичні конструкції, зокрема, й специфічні, характерні лише для кожної відповідної мови, систему стилістичних засобів, зокрема й фольклорних, типові комунікативні стратегії і тактики, етикетні формули, правила тощо. Теорія мовної і комунікативної компетенції Н. Хомського також ураховує наявність національної компоненти. Якщо це все не брати до уваги, то можуть виникнути мовленнєві девіації, відсутність розуміння й порозуміння в комунікації загалом. А в основі сучасної перекладацької діяльності, як відомо, лежить принцип адекватності передачі думки, передусім смислу, насамперед прагматики.

Ту саму думку, звісно, можна передати в кожній мові різними засобами, кожна мовна особистість може по-своєму омовлювати ту саму думку, описувати ту саму ситуацію, згадаймо тексти художньої літератури, що відкладені у свідомості кожної мовної особистості, адже, наприклад, про кохання пишуть по-різному представники як однієї, так і різних лінгвокультур, своєрідно використовуючи відповідні мовні засоби. Ті самі тексти комусь подобаються, а комусь – ні.

На сьогодні існують праці про національну специфіку мовної поведінки, що віддзеркалюється в різних видах дискурсу, наприклад, епістолярного [Див.: Богдан], ідеться про національну

специфіку риторики, розмовного мовлення представників різних націй [Див.: Космеда 2005].

У соціолінгвістиці побутує поняття “мовна біографія” окремої особистості чи “мовна біографія” народу загалом, що впливає на національний характер. Це добре показано, зокрема, в аналізі мовної особистості С. Руданського [Див.: Космеда 2015].

О. Ткаченко численними прикладами, рефлексіями на мовний матеріал, міркуваннями й узагальненнями переконує, що “мова і національна ментальність співвідносяться як форма і зміст національної словесно-розумової культури в найширшому сенсі цього поняття. У мові виявляється національна ментальність, яка, у свою чергу, найбільшою мірою пояснює потребу в існуванні окремої національної мови” [Ткаченко : 3]. Учений виокремлює мовні критерії національної ментальності, що виявляються на всіх рівнях мовної системи. Разом із тим дослідник, ніби дискутуючи з А. Павловою, наголошує, що “національно своєрідне переплетене із загальнолюдським, загальнозональним. Для українців як європейців – середземно-морсько-(пост)християнським, загальноареальним, для них же, як із частиноареальним, – з чорноморсько-балтійським. Тому своєрідність національної ментальності кожного народу – це цілісна система, де дуже часто важить не стільки абсолютна її специфічність, – в кожній-бо її рисі можна знайти ті чи ті аналоги з-поза даного етносу, – скільки неповторне поєднання свого і спільного з іншими народами, а нерідко з огляду на це й своєрідна питома вага, сприйняття й розвиток у ній спільного з іншими народами. Так, усім народам Європи властивий спільний фонд афоризмів, крилатих слів, успадкований з часів античності, що дуже часто, крім перекладної рідномовної форми, виступає в спільній для всіх формі латинської мови. Але ця спільність аж ніяк не монолітна як за формою, так і за сприйняттям, отже, вона значною мірою нерівна. Так, насамперед, різні європейські народи, зокрема романські, мають різні національні традиції озвучення латинських текстів. Звідси розбіжність формальна” [Ткаченко : 5–6].

Існують факти некоректності щодо мовної відносності, які можуть омовлювати й нефахівці. Наведемо фрагмент художнього твору – романтичного оповідання Максима Горького “Стару-

ха Изергиль”, де виявилася надто різкою й категоричною оцінка ментальності поляків і польської мови загалом, порівняймо: *<...> бог дал полякам змеиный язык за то, что они лживы*. Така оцінка є надто суб’єктивною, категоричною і нетолерантною. Однак цю думку вербалізував письменник, а не науковець, хоч, думаю, що такі оцінки художників слова не сприяють налагодженню дружніх стосунків між народами-сусідами і, можливо, це є одним з мовних виявів російської ментальності, мовної свідомості росіян, що полягає у зверхньому ставленні до представників інших національностей, у приниження їхньої гідності, у надання негативної оцінки чужій мові. Л. Булаховський, щоправда, спробував пояснити репрезентовану вище оцінку польської мови різним асоціативним сприйняттям довкілля, суб’єктивністю людського чинника у сприйнятті звукових сигналів, порівн.: *“<...> естетична оцінка мовних звучань може бути до протилежності різною в представників різних народів і в різних людей*. Наприклад, фонетичну особливість польської мови – перевагу в ній сичань – свистячих і шиплячих приголосних цілком одмінно оцінює великий майстер польської мови Г. Сенкевич і устами своєї героїні старухи Изергиль росіянин Максим Горький. За Г. Сенкевичем (його промова про Ю. Словацького), “бог, створюючи поляків, сказав їм: “Ось я даю вам ковке золото та дзвінку мідь, а ви створіть з них мову свою”. Для героїні Максима Горького польське сичання – неприємна риса польської мови, з якої вона наївно робить негативний висновок взагалі про психологію народу. Звичайно, такі гадки, як позитивні, так і негативні, викликані суб’єктивними відчуттями і можуть заслуговувати на увагу науки лише тією, взагалі незначною мірою, якою їх можна враховувати як факти свідомості якихось великих людських груп [Булаховський : 228]. У наведеному контексті Л. Булаховський продемонстрував високий рівень толерантності, зразок коректності, однак м’яко натякнув на відповідну національну рису росіян.

Вивчаючи дієслова зорової перцепції російської і польської мов, польська дослідниця Д. Слуп’янек-Тайнерт також зауважила, що й зорова перцепція слугує вираженню соціальних

концептів, відповідних смислів, які відображають національну специфіку, характер відповідного народу. Дослідниця доводить, що система дієслів зорової перцепції російської мови засвідчує: для росіян характерно здійснювати контроль над ким- чи чим-небудь. Такий висновок базується на факті наявності в російській мові значної кількості відповідних дієслів та активності їхнього вживання (порівн.: *досматривать, присматривать, наблюдать, надзирать, обследовать, осмотреть, смотреть*). На думку згаданої дослідниці, “связь заботы, присмотра, контроля над кем-чем-либо отражается в русском языке, а употребление глаголов зрительной перцепции в обсуждаемых значениях является более естественным признаком русского языка по сравнению с языком польским (*Национальный корпус* фиксирует намного больше подходящих примеров, чем *Korpus PWN*): хорошо, если контроль уместен, плохо, если контроль нарушает свободу личности” [Слупняк-Тайнэрт : 192–193]. Додамо до цього, що контроль проектується не лише на особистість, але й на колективи, об’єднання, товариства, народності, нації, народи та їхні мови, що показує вся історія Росії.

А. Павлова заперечує факт відображення ментальних рис народу і в граматиці його мови. Спроби надати характеристики подібним фактам вона називає лінгвонаціоналізмом [Предисловие : 10]. Про лінгвонаціоналізм пише й А. Штекенброк, наголошуючи, що “под лингвонационализмом <...> понимается воплощенная в языковых формах (дискурсах) идеологизация языка и как такового, и как средства коллективной самоидентификации” [Штекенброк : 62].

Але ж лінгвонаціоналізм може виявляти лише панівна нація, що визнає вторинність чужих мов стосовно їхньої (панівної), вона і створює відповідні міфи, як-от: про “старшого брата”, а, відповідно, і “старшу” мову, заперечує відповідні статуси інших мов, наголошуючи, наприклад, що українська мова є діалектом, що вона не може виконувати функцію державної мови, оскільки не має такої традиції. При цьому підкреслюється факт добровільного прагнення до вивчення російської мови народами

СРСР, відсутність здатності до філософських міркувань нерозвиненими мовами тощо.

Відомо, що саме негативний вплив панівних мов призвів до позитивної видозміни української мови – виникнення варіантів та дублетів, що репрезентувало своєрідність її поступу. Українцям доводилося “всіляко градувати і дозувати” [Ткаченко : 17]. Такий спосіб поведінки народу, а згодом і його ментальна риса відбилися в мові, закодувалися в ній і “вилилися” в широкий варіативності лексико-граматичної системи, її синонімії. Народ, перейнятий асоціальними, антигромадськими настроями, що особливо запанували після ліквідації козаччини, і в мові відбив відповідну “двоїстість”, варіативність: “через це й мова його двоїста, бо, не бажаючи, щоб його спіймали на слові, він висловлюється так, щоб його слова можна було витлумачити по-різному, зокрема так, як бажано владі чужинців, які над ним панують” [Ткаченко : 19].

А ще, вочевидь, пасивність нації, яку постійно гнобили, призвела до того, що мовчазне вираження її супротиву, прагнення до активних дій, марення про них своєрідно відбилосся в наданні переваг активним дієслівним формам і відповідним синтаксичним конструкціям. Можливо, так через мову виражалося прагнення бути активним господарем і захисником власної державності, чого й досі бракує українській нації.

О. Ткаченко так характеризує механізм граматикалізації ментальності народу: “Очевидно, зв’язок тут такий: національна ментальність попередніх поколінь поступово шляхом чи то відповідних змін, чи відбору слів і форм відбивала в мові свої риси, накладала на неї відбиток, а згодом уже розвинена мова давала й дає вже готові, адекватні форми для відбиття рис національної ментальності, сама якоюсь мірою цю ментальність формуючи” [Ткаченко : 24], адже створення й удосконалення граматичних засобів має передусім одну важливу мету – обслуговувати думку мовця.

В аспекті сказаного актуальним є навчальний посібник із граматики української мови, підготовлений О. Микитюк, де послідовно репрезентовано національну своєрідність українсь-

кої мови, передусім на рівні граматики. О. Микитюк дає змогу зрозуміти студентам, що Росія здійснювала контроль над розвитком української мови, насаджуючи їй свої правила, заперечуючи її самостійність, зрештою, забороняючи її загалом, що простежуємо, починаючи від графіки (наприклад, заборона й вилучення літери г), орфоєпії (наприклад, заборона відповідного звука [г]), лексики (заміна українських лексем та усталених виразів на російські) й закінчуючи граматичними категоріями і формами, відповідними моделями. Національне, самобутнє, українське внаслідок відповідного контролю і впливу нейтралізувалося, ліквідувалося і забулося. Тепер тяжко повернути втрачене, оскільки мова через певний тиск пішла не тим шляхом розвитку, що був для неї природним, оскільки почали моделюватися відповідні псевдонорми, з'явилися такі мовні феномени, як суржик, а в останні роки й “азірівщина”.

Уважаю, що деякі українські артисти, наприклад, Андрій Данилко (Верка Сердючка) тому й “обожнювані” в Росії, що показують відсутність чистої української мови, моделюють тип мовної особистості з низьким рівнем компетенції, психотип примітивного зросійщеного українця. Уважаю, що діяльність подібних артистів не приносить користі українській культурі.

Натомість наведемо приклади з навчально-дидактичних матеріалів О. Микитюк, що сприяють виробленню лінгвопатріотизму. Так, тема “Іменник” містить інформацію про самобутність українського субстантиву, зокрема зазначена авторка виокремлює такі параграфи, як “Самобутність категорії роду в українській мові”, “Самобутність категорії числа в українській мові”, “Самобутність українського відмінювання” тощо. А в темі “Прикметник”, наприклад, зазначено, що “самобутніми в українській мові є словосполуки з присвійним (чи відносним) прикметником та іменником (які обстоював І. Огієнко як стиліст). Саме такі форми притаманні поезії Т. Шевченка: *пророче слово, Максимова хата, Петрова мова, сотникова хата, Катрин брат, хутір бондарів, батькова дитина, вдовин син, Мазепин собор*” [Микитюк : 252].

Сьогодні назріла потреба проаналізувати наслідки “контролю” великоросами української мови, пояснити, звідки з’явилися і чим мотивовані негативні явища її функціонування, якими є правдиві тенденції її розвитку та якими є, можливо, й псевдо-тенденції, які граматичні моделі самотутні, а які привнесені, і чому сьогодні нам потрібен лінгвопатріотизм.

Отже, безперечно, “характер мови” і “характер народу” є взаємозалежними поняттями, а лінгвонаціоналізм, що мав місце в українському мовному просторі як вияв послідовної русифікації, слід відокремлювати від лінгвопатріотизму, що, звичайно, має місце в сучасній українській лінгвокультурі. Українська нація ніколи не пропагувала лінгвонаціоналізм, однак Росія його проектувала на українську лінгвокультуру впродовж кількох століть, породжуючи низку вигідних для неї міфів, які настав час “розвінчати”. Настав час пропагувати лінгвопатріотизм, що має бути програмним завданням українських мовознавців, усіх діячів української культури в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богдан С. К. Епістолярна поведінка українців у XIX–XX ст.: навч. посіб. для студ. вищ навч. закл. / С. К. Богдан. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – 272 с.
2. Булаховський Л. А. Питання про благозвучність мов / Л. А. Булаховський // Булаховський Л. А. Вибрані праці : У 5 томах : Загальне мовознавство. – Т. 1. – Київ : Наукова думка, 1975. – С.227–228.
3. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. Космеда. – Львів : Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
4. Космеда Т. Комунікативна компетенція І. Франка: міжкультурні, інтер-персональні, риторичні виміри / Т. Космеда. – Львів : ПАІС, 2005. – 328 с.
5. Космеда Т. А. Лінгвоконцептологія; мікроконцептосфера *СВЯТКИ* в українському мовному просторі / Т. А. Космеда, Н. В. Плотнікова. – Львів : ПАІС, 2010. – 380 с.
6. Космеда Т. А. Степан Руданський: феномен моделювання “живого” мовлення українців / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова, Н. В. Піддубна ; за наук. ред. Т. А. Космеди. – Харків-Познань-Дрогобич : Коло, 2015. – 312 с.
7. Микитюк О. Сучасна українська мова: самотутність, система, норма : навч. посібник. – 2-е вид., доп. / О. Микитюк. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. – 440 с.
8. От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках “этнической семантики”: Сборник статей / сост. А. В. Павлова. – СПб. : Антология, 2013. – 352 с.

9. Павлова А. В. Предисловие составителя // От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках “этнической семантики” : Сборник статей / сост. А. В. Павлова. – СПб. : Антология, 2013. – С. 5–24.

10. Слупняк-Тайнэрт Д. Когнитивный анализ глаголов зрительной перцепции в русском и польском языках: кандидатская диссертация / Д. Слупняк-Тайнэрт. – Познань : Университет имени Адама Мицкевича в Познани, 2015. – 236 с.

11. Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність (спроба сучасного синтезу) / О. Б. Ткаченко. – К. : Грамота, 2006. – 240 с.

12. Штекенброк А. Лингвонационализм. Языковая рефлексия как посредник коллективной самоидентификации в Германии (1617–1945) (выдержки из книги) // От лингвистики к мифу: Лингвистическая культурология в поисках “этнической семантики” : Сборник статей / сост. А. В. Павлова. – СПб. : Антология, 2013. – С. 62–94.

REFERENCES

1. Bogdan S. K. (2013) Epistolarna povedinka ukrayinciv u XIX-XX st. [*Epistolary Behaviour of the Ukrainians in the XIX-XX centuries*]. Luczk: Vezha-Druk, 272 p. (in Ukrainian).

2. Bulaxovskij L.A. (1975) Pytannya pro blagozvuchnist mov [*Question about Euphony of Languages*]. Selected works: In 5 vols: General Linguistics. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1, pp. 227-228 (in Ukrainian).

3. Kosmeda T. (2000) Aksiologichni aspekty pragmalingvistyky: formuvannya i rozvytok kategoriyi ocinky [*Axiological Aspects of Pragmalinguistics: Formation and Development of Estimation Category*]. Lviv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 350 p. (in Ukrainian).

4. Kosmeda T. (2005) Komunikatyvna kompetenciya I.Franka: mizhkulturni, interpersonalni, rytorychni vymiry [*I. Franko's Communicative Competence: Intercultural, Interpersonal Rhetoric Dimensions*]. Lviv: PAIS, 328 p. (in Ukrainian).

5. Kosmeda T. A., Plotnikova N. V. (2010) Lingvokonceptologiya; mikrokonceptosfera SVYATKY v ukrayinskomu movnomu prostori [*Linguistic Conceptology; Microconcept Sphere SVIATKY in Ukrainian Linguistic Space*]. Lviv: PAIS, 380 p. (in Ukrainian).

6. Kosmeda T.A., Osipova T.F., Piddubna N.V. (2015) Stepan Rudanskyj: fenomen modelyuvannya “zhyvogo” movlennya ukrayinciv [*Stepan Rudanskyi: Phenomenon of Modelling of “Live” Speech of the Ukrainians*]. Xarkiv-Poznan-Drogobych: Kolo, 312 p. (in Ukrainian).

7. Mykytyuk O. (2012) Suchasna ukrayinska mova: samobutnist, systema, norma [*Modern Ukrainian: Originality, System and Norm*]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoyi politexniki, 440 p. (in Ukrainian).

8. Pavlova A.V. (ed.) (2013) Ot lingvistiki k mifu: Lingvisticheskaya kulturologiya v poiskakh “etnicheskoy semantiki”: Sbornik statey [*From Linguistics to Myth: Linguistic Culturology in Search of “Ethnic Semantics”*]: Digest of articles]. Sankt-Peterburg: Antologiya, 352 p. (in Russian).

9. Pavlova A. V (2013) Predislovie sostavitelya [*Editor's Introduction*]. From Linguistics to Myth: Linguistic Culturology in Search of “Ethnic Semantics”. Sankt-Peterburg: Antologiya, pp. 5-24 (in Russian).

10. Slupnyak-Taynert D. (2015) Kognitivnyy analiz glagolov zritelnoy pertseptsii v russkom i polskom yazykakh: kandidatskaya dissertatsiya [*Cognitive Analysis of Verbs of Visual Perception in Russian and Polish*]. Poznan: Universitet imeni Adama Mitskevicha v Poznani, 236 p. (in Russian).

11. Tkachenko O.B. (2006) Mova i nacionalna mentalnst (sproba suchasnogo syntezu) [*Language and National Mentality (Attempt of Modern Synthesis)*]. Kyiv: Gramota, 240 p. (in Ukrainian).

12. Shtekenbrok A. (2013) Lingvonatsionalizm. Yazykovaya refleksiya kak posrednik kollektivnoy samoidentifikatsii v Germanii (1617-1945) (vyderzhki iz knigi) [*Linguistic Nationalism. Language Reflection as Mediator of Collective Self-Identification in Germany (1617-1945) (Extracts from the Book)*]. From *Linguistics to Myth: Linguistic Culturology in Search of "Ethnic Semantics"*. Sankt-Peterburg: Antologiya, pp. 62-94.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.15

Татьяна Космеда, д-р філол. наук, проф.
Університет імені Адама Мицкевича в Познані, Польща

Еще раз о характере народа и характере языка: миф или реальность

В статье речь идет о дискуссии относительно актуальности и действительности теории "языковой относительности" Сепира-Уорфа, в основу которой положены факты сравнения и интерпретации явлений языка и культуры, изучение их взаимодействия и взаимовлияния и, как следствие, выделение феноменов "характер языка" и "характер народа". Обращается внимание на некорректность отрицания проблематики лингвокультурологии, понятий языковой и концептуальной картины мира, языкового мировидения, мировосприятия и миропонимания. Развенчиваются мифы относительно статуса и специфики функционирования украинского языка. С проблематикой лингвокультурологии некоторые ученые некорректно связывают явление лингвонационализма, что, очевидно, может наблюдаться лишь в условиях функционирования доминирующего (господствующего) языка в социуме, языка навязываемого. Лингвисты указывают на факт наличия русификации в украинском языковом пространстве, украинской лингвокультуре, ее влияние на характер нации и на характер языка, что проявляется на всех языковых уровнях. Лингвонационализм при благоприятных условиях превращается в лингвопатриотизм: данное явление частично наблюдаем в современной украинской лингвокультуре.

Ключевые слова: лингвокультура, лингвонационализм, лингвопатриотизм, русификация, теория "языковой относительности", "характер языка", "характер народа".

Tetiana Kosmeda, Dr Hab., Professor
Poznan Adam Mitskewych University, Poland

About character of nation and character of language: myth or reality

The article focuses on the discussion concerning the topicality and the validity of the theory of “the language relativity” of E. Sepir and B. Warf, which consists in the comparison and the interpretation of the language and culture phenomena, the investigation of their interaction and influence and as the consequence, the process of singling out the following phenomena “the character of a language” and “the character of a nation”. A certain incorrectness in the negation of the problem of a linguistic culture studies, the notions: language and conceptual world image, language world vision, world feeling, world understanding have been proved. The myths concerning the status and the specificity of the Ukrainian language functioning have been criticized. Some scientists connect mistakenly the phenomenon of language nationalism with the problems of linguistic culture studies. The phenomenon of language nationalism can be illustrated under conditions of predominant language of the socium, the language which is dictated. The linguists prove the fact russification of in the Ukrainian language space, Ukrainian linguistic culture, the influence on the nation's character, the nation's language which can be found on all language levels. Under favourable conditions the linguistic nationalism is substituted for the linguistic patriotism. This process is partially reflected in modern Ukrainian linguistic culture.

Keywords: linguistic culture, linguistic nationalism, linguistic patriotism, russification, theory of language relativity, “language character”, “nation's character”.

УДК 811.161.2'373(045)

Тетяна Семашко, канд. філол. наук, доц., докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ФІКСАЦІЯ МЕХАНІЗМІВ ТВОРЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ СТЕРЕОТИПІВ ІЗ СЕНСОРНИМ КОМПОНЕНТОМ

Визнання сучасними мовознавчими студіями сенсорно-перцептивного досвіду актом, який задає первинні параметри сприйняття та осмислення дійсності, продукує зацікавленість стереотипами сенсорного сприйняття різних модусів перцепції, зокрема стереотипами тактильного сектору, заґрунтованих на дотикових відчуттях, що мають відмітні механізми творення. Важливим у цьому сенсі видається аналіз динаміки становлення та розвитку останніх, який можна здійснити тільки за умови залучення лексикографічних праць. Словники є надійним джерелом вербальної репрезентації та впорядкування всіх доступних знань, за допомогою яких людство накопичує та передає набуті знання від попередніх поколінь сучасному людству.

Ключові слова: *чуттєве сприйняття, перцептивні стереотипи, тактильний модус перцепції, сенсорна вісь, сенсорне значення, ментальне значення.*

Найбільш перспективною науковою парадигмою ХХІ століття вважається когнітивно-дискурсивна, яка поєднала в собі дані психології, філософії, лінгвістики, логіки, соціології та інших наук. Таке суміщення різних галузей знань продукує розгляд мовних явищ як “квантів знань, одиниць свідомості, які безпосередньо пов’язані з когнітивними структурами і механізмами людського мозку” [Кубрякова 2004]. Міждисциплінарний характер сучасної науки обумовлений підвищенням інтересом дослідників до різних феноменів крізь призму мови – когнітивних структур, осмислених і упорядкованих даних, які певним чином репрезентовані в нашій свідомості і є “основою ментальних процесів мислення” [Кубрякова 1995]. Серед таких – етнокультурні стереотипи, зокрема і стереотипи із сенсорним компонентом.

Сенсорні стереотипи як маркери етнічного світосприйняття здатні надати свідчення про особливості категоризації світу та

світогляд представників певної етнічної спільноти, а також про ментальність, соціокультурні та мовно-психічні домінанти етносу. Водночас стереотипи є результатом систематизації феноменів у свідомості, відповідно, відомості про них можуть бути отримані лише за умови вивчення системи мовних фактів.

Надійним джерелом вербальної репрезентації та впорядкування всіх доступних знань, за допомогою яких людство накопичує та передає набуті знання від попередніх поколінь сучасному людству є лексикографічні праці. Вивчення окремих груп слів з огляду на їх структурну і структурно-семантичну організацію повинно вестися як у синхронному, так і в діахронному аспектах одночасно, бо “будь-який повний синхронний опис мови не може обійтися без поняття архаїзму та інновації” [Курилович : 401]. Отже, система мови не може бути “вільною від історії”, а синхронія не може нехтувати діахронією, яка присутня в ній [Чикобава : 7].

Система мови змінюється поступово: “витіснення старої форми новою формою – це не моментальна подія, а процес, що протікає у часі і просторі” [Курилович : 401]. У сфері лексикографії ці процеси особливо інтенсивні, оскільки словники є не тільки засобом фіксації семантичної організації лексикону, а й мисленнєвих процесів, що уможливорює виявлення національно-мовної специфіки категоризації світу через вивчення етнокультурних стереотипів. Важливим у цьому сенсі видається вивчення динаміки становлення та розвитку стереотипів сенсорного сприйняття, який можна здійснити тільки за умови залучення до аналізу лексикографічних праць.

Одним із джерел вивчення лінгвокультурних феноменів є “Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.” (СлУМ) – першої багатотомної (28 випусків) в історії української культури праці, яка подає інформацію про книжну і народнорозмовну лексику української мови цього періоду. Означена лексикографічна праця стала джерелом активних лінгвістичних пошуків. Так, на базі відповідного словника досліджені книжна мова (У. Добосевич), семантична структура

запозичень (Л. Гонтарук, С. Гриценко), фразеологічні скарби української мови (Л. Ткач, Т. Мороз, І. Черевко), система богословських (С. Яремчук), мистецтвознавчих термінів (Ю. Риси́ч), система словозміни (І. Керницький), модусні смисли (О. Ніка), базові концепти української культури (Г. Наєнко, Т. Вільчинська) тощо. Виконані дослідження навіюють думку, що лексико-семантичний рівень – найбільш динамічна підсистема в структурі мови, оскільки саме тут безпосередньо віддзеркалюються зміни, що відбуваються в навколишньому й у внутрішньому світі людини. Попри достатньо вагомі дослідження, поза увагою лінгвістів залишилися етнокультурні перцептивні стереотипи та механізми їх творення, що робить актуальною пропоновану розвідку та продукує її мету: з'ясувати механізми творення етностереотипів із сенсорним компонентом. Таке дослідження дасть змогу зробити висновки не тільки щодо способів розкриття значення перцептивних стереотипів, а й щодо повноти, точності тлумачення як денотативного, так і конотативного аспектів семантики, що дозволить уявити “анатомію” значень етнічних стереотипів і сприятиме виділенню рис етнокультурної специфіки, вичленуванню та структуруванню груп культурних стереотипів як феноменів, які підтримують і генерують характерні риси етносу, системи групових етнокультурних норм і цінностей, що, зрештою, уможливить опис української лінгвокультури.

У пропонованій розвідці ми відштовхуємося від матеріалів “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.” як джерела вивчення лінгвокультурних феноменів у діахронії. Окрім того, у цьому словнику спостережені перші фіксації перцептивного осягнення світу, де читаємо “Смысли тѣла суть: **зрение, обоняне, слухъ, смаковане и дотиканье**” [СлУМ, Т. 12 : 192], що є надзвичайно цінним у контексті нашого дослідження, бо “зі зміною сучасного змінюється і та перспектива бачення минулого, котру це сьогодення визначає” [Ивин : 2]. При тому враховуємо загальні зауваження щодо застосування сучасних категорій для вивчення середньовічної епохи як “ретро-

спективну гіпотезу”, “допуск гри формальних аналогій чи семантичної подібності” [Фуко : 24]. Зауважимо, що в перехідну епоху до нового часу лише закладаються підвалини мовної картини світу, маркерами якої є етнокультурні стереотипи, відносно ж середньовіччя доречно говорити про деякий інстинктивний перцептивний образ, зафіксований у словнику, який відповідає донауковому стану.

Ми обмежили коло наших пошуків стереотипами дотикового модусу перцепції на тій підставі, що тактильність бачиться більш неоднозначним і складнішим модусом перцепції, ніж інші (зір, слух, смак, запах). Основним каналом надходження тактильної інформації є шкіра, яка покриває поверхню тіла і являє собою велику сферу контакту організму з навколишнім середовищем: дотик, тиск, вібрації тощо. Власне, складність у освоєнні відповідного модусу перцепції, на нашу думку, полягає, насамперед, у тому, що суб'єктивні образи тактильних якостей не завжди виступають як різновиди елементарних відчуттів шкіри, відповідно, у наївній картині світу не достатньо вербалізовано орган тактильного відчуття (бачити – очима, чути – вухами, відчувати на дотик – ?), можливо, це кінчики пальців, чи долоня, точніше – шкіра цих частин руки, однак мова не виділяє їх як орган дотику, а також результат, об'єкт дотику (нюхати – запах, пробувати – смак, відчувати на дотик – ?). Тобто, лакуни в чуттєвому фрагменті мовної картини світу притаманні, найперше, тактильній зоні, що пов'язуємо з цінністю дотикового модусу перцепції в житті людини.

І хоча зачасту тактильність виступає “придатком” інших відчуттів, проте при безпосередньому контакті особливого значення для людини набуває саме інформація, яку вона отримує в результаті безпосереднього контакту, що дає змогу найрізноманітнішими способами вступати у стосунки з предметами і краще відображати їхні властивості: форму, просторове розташування предметів; сприйняття навколишнього середовища (температура, рівність, шершавість, твердість, м'якість, сухість, вологість, тиск); больові відчуття; сферу сексуальних стосунків тощо.

Проблематичність дотикової форми чуттєвості зумовлює особливості її вербалізації: мовною свідомістю перцептивний модус “тактильність” уявляється досить складним і “розмитим” [Рузін : 83], що утруднює виділення конструкцій із семантикою тактильного сприйняття. За свідченнями матеріалів СЛУМ, основними вербалізаторами тактильного сприйняття є прикметники: *твердый, горячий, теплый, жаркий, острый, ма(к)кий* та їх похідні, що виражають ознаки предметів, які сприймаються й усвідомлюються за допомогою дотику. Означені ад’єктиви демонструють розвинене асоціативне поле, виступають базою творення етнокультурних стереотипів, що передають спектр етнічно глибоко закорінених значень, за якими відкривається специфічний для української лінгвокультури “асоціативний профіль” образів свідомості.

Так, особистісні характеристики, особливості вдачі та поведінки українців узагальнено у змісті етнокультурних стереотипів *твердо́го каркѣ, тве(р)ды́й кѣ плачѣ, горя́чий до выполне(н)а приказаній, студенаго прироженя, горячого прироженя, горя́чий коха(н)ки*. Наведені образи заґрунтовані на вихідній сенсорній ознаці, проте в контекстах набувають переносних значень – метонімізуються, що зумовлює рух по сенсорній шкалі з проекцією в ментальну сферу та продукує ментально-сенсорні значення відповідних антропостереотипів: ‘міцна, дужа статура’ (*Запамата́лы(и), ѿпо́рный, твердо́го каркѣ, желе́зной ши́и* [СЛУМ, Т. 9 : 140]); ‘витриманий’ (*Та(к) лацны(и) кѣ смѣхови и распѣстѣ, та(к) тве(р)ды́й кѣ плачѣ и скр(ѣ)сѣ* [СЛУМ, Т. 15 : 246]); ‘флегматик’ (*Такъ члѣвкъ гди студенаго прироженя то есть невѣрни(и)* [СЛУМ, Т. 7 : 45]); ‘холерик’ (*Хто горячого прироженя тиі много женѣ мають* [СЛУМ, Т. 7 : 45]); ‘пристрасний’ (*Што(ж) рече(м) ѿ похва́ла(х) ѿ(т) инши(х)... горя́чи(х) єє коха(н)ко(в) ѿной оучинѣныхъ?* [СЛУМ, Т. 7 : 45]). Така метонімія є результатом суміщення деякої ситуативної номінації суб’єкта за його внутрішніми індивідуальними потенціями; вона позбавлена денотативної (семантичної) стабільності. Однак означені стереотипи, зазнав-

ши процесу переосмислення, не відірвались від вихідного ети-мону – перцептивної ознаки.

Спостереження за стереотипом **жаркіє слезы** уможливорює думку, що останній також заґрунтований на вихідній тактильній ознаці та передає сенсорне значення ‘гарячі’ (*Жаркіє слезы свои гоїне выливаёт, И тымь са тылко... потѣшає(т)* [СЛУМ, Т. 9 : 127]). При тому очевидна актуалізація комплексної модальності: модус “сприйняття на дотик” корелює з модусом “сприйняття на смак” за домінанти тактильного сприйняття, що зумовлює проєкцію в ментально-кількісну площину. Така кореляція аргу-ментована внутрішньою мотивацією компонентів стереотипу, що є глибоко укоріненою (жаркий → пекучий → сильний → ба-гато; слёзи → солоні → несмачні → гіркі). Перцептивна ознака не втрачається, а займає позицію віддаленої периферії, що уможливорює ментально-сенсорне значення останнього: ‘гіркі’, ‘переповнені горем’.

На тактильних перцептивних реакціях заґрунтовані в українській лінгвокультурі уявлення про предметний світ, який укладається у свідомості людини в певну модель, центра-лізовану навколо самої людини; серед таких – **ма(к)ки постели**, що отримує проєкцію у сферу соціальної характеристики. Абстрактні асоціації зумовлюють рух значення відповідного стереотипу по сенсорній шкалі, що відцентровує семантичний зсув, де суміщуються перцептивне і неперцептивне значення. Сенсорне значення поступається місцем ментальному, що на осі координати багатий / бідний зумовлює розвиток додаткової семи ‘заможний’, актуалізуючи в структурі стереотипу соціальне підґрунтя, і далі ментально-сенсорне значення ‘комфортне, без-турботне життя’ (*На ма(к)ки(х) постела(х) спи(т) и / / бе(з)фрасоунливѣю жизнь живе(т)* [СЛУМ, Т. 2 : 65]).

Подальшого переосмислення набувають стереотипи-образи, що є узагальненими характеристиками ментальних особливостей представника української спільноти: **твердый разумь, острѣйший розѣумь**, які демонструють конотативний зсув образної ознаки від прямого значення ад’єктива *твердий* ‘який

затвердів, затужавів' до переносного 'непохитний', 'духовно сильний', 'зі стійкими переконаннями' (*Пребывай в разумъ в твердом и непоколебимом, боголюбный иноче* [СЛУМ, Т. 8 : 214]); від прямого значення ад'єктива *острый* 'який має колючий кінець або ріжучий край', 'здатний колоти або різати' до переносного 'який глибоко вникає в суть чого-небудь' (*Прёто Поёта бы и намоу(д)рѣйшій, И филозофъ разумомъ острѣйшій* [СЛУМ, Т. 8 : 225]). Аналізовані образи, що є результатом тактильної перцепції, поповнюють синонімічний ряд *разумъ высокій, разумъ глѣбокий* – результат візуальної перцепції, що раціоналізує думку про комплексну модальність, яка передбачає стимуляцію декількох зон сприйняття. І хоча відповідні стереотипи мають спільні значеннєві семи 'свідомий', 'допитливий', проте між ними існують певні відмінності, продюзовані їх системними та комунікативними параметрами.

За матеріалами СЛУМ, однією із найчастотніших тем сфери тактильного сприйняття є духовна сфера, у межах якої виформовується розуміння морально-психологічного стану особистості, її ставлення до світу, у якому людина виступає основним об'єктом опису. У емоційно-чуттєвій сфері найбільш розгалужену систему стереотипних номінацій виформовують ад'єктиви *горячий* і *тврдый*, поясненням чого слугує їх широка полісемічність, яка уможливлується через мотивацію внутрішнього змісту атрибутів: *горячий* – це не тільки той, 'який має досить високу температуру', за основу береться кількість тепла, звідси *горячий* ще й 'насичений', 'сповнений енергії'; *тврдый* – не тільки 'який важко піддається стискуванню, згинанню, різанню; який затвердів', де за основу береться сталість; *твердый* – це ще й 'постійний'.

Саме тому прикметники *горячий* і *тврдый* у поєднанні із національними константами – референтами *серце, любов, бажанья, прязнь, сила, прохання, прагнення, визнання, умисел, згуртованість, віра, милість, молитва, душа* та ін. на основі переносної мотивуючої ознаки 'сповнений енергії', 'пристрасний', 'міцний', 'стійкий' виформовують ряд псевдосенсорних

антропостереотипів, утворених шляхом метафоричного перенесення: *горачеє ср(д)це, гор'чаа любовь, гор'чаа сила, гор'чаа прозба, горячое прагнініє, гор'чий оумисел, горячаа прия(з)нь, гор'чаа в'ра, гор'чаа милость, гор'чаа м'тва, тврьдое оупованіє, твердое вы(з)наніє* та ін., що передають ментальне значення 'який виражає пристрасть, сильне почуття, впевненість'. Внутрішньою формою переносного значення прикметника *горачий* з його проекцією на людину продукувана позитивна аксіологічність відповідних образів, яка уможливило розвиток додаткових сем, деталізованих контекстами: 'щирий' (*Якъ сами т'ю дшпитателн'ю, при гор'чихъ м'твахъ, и добрыхъ д'лехъ, на'к'хъ оум'ти* [СлУМ, Т. 8 : 242]); 'дружня прихильність', 'симпатія' (*При жегнаню ксе(н)дза подька(н)цлирого для прия(з)ни горячо(и) обеща(л) ем' чам(л)ль* [СлУМ, Т. 1 : 105]); 'палке, щире почуття глибокої сердечної прихильності' (*Рв'ніє: Спорь. Зазр'є(н)є доброє. любовь гор'чаа* [СлУМ, Т. 8 : 59]); 'сильне бажання, потяг до здійснення чого-небудь' (*Прыш'ель еси до насъ... и горячое прагнініє радостны(м) свои(м) прыш'штв'є(м) вшытк'и(х) тобою...* [СлУМ, Т. 5 : 83]); *горячие едности* 'нерозривний зв'язок', 'згуртованість' (*Верность ваша... горячими едностями* серцем до обороны и ратунку сполней отчизны займовалисе [СлУМ, Т. 10 : 43]); 'доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь' (*А видячи его такову горячую милость свят'йшій патріархъ до церкви божей, часто а часто его навежалъ* [СлУМ, Т. 7 : 45]). Об'єднавчим смисловим центром конструктів із компонентом *твр'дый* є їх ядрове значення 'непохитний', що отримує деталізацію в межах контексту: 'міцна надія', 'сподівання' (*Знайдешь якъ правот'рныхъ ѿ твр'дом' оупован'їи сп'сн'їа сво'єго пот'шити* [СлУМ, Т. 12 : 83]); 'тверде усталене переконання' (*Хс свою єдин'я анє петров' црков' др'г'ю обеща(л), на твердо(м) и каменно(м) вы(з)наню зб'дovati* [СлУМ, Т. 14 : 29]). Підсилення ознаки за рахунок уведення до контексту ад'єктива *каменный* зумовлює додаткове значення 'цілком непорушний'. Така метафора не тільки формує уявлення про об'єкт, а й зумовлює спосіб і стиль мислення про нього.

Разом із тим спостережено, що ад'єктив *тве(р)дий*, вступаючи в синтагматичні відношення з абстрактними іменниками *дѹша*, *ср(д)це*, *злоба*, *злѡсть*, виформовує ряд негативно маркованих етностереотипів, що виступають характеристикою внутрішнього світу особистості: *тврѣдаа злѡсть*, *тврѣдаа злоба*, відцентруючи значення 'запеклий', 'затятий' (*О(т) тве(р)дой злѡсти грѣхѡвнѡи, принесѣмѡ емѹ на чѣсть...* *дѹшѣ нашѣ, огнѣмъ Любви Бжѣи, запалѣнїи* [СлУМ, Т. 10 : 242]) та 'почуття недоброзичливості, ворожнечі' (*Гдѣ сла(д)каа вода и(м) с камени зышла, А тве(р)даа злоба до се(р)дца и(х) пришла* [СлУМ, Т. 4 : 140]). Негативно маркований семантичний ряд продовжують стереотипи-образи, спроектовані на протяжність у часі, коли реалізація ознаки стає можливою за умови динаміки її розгортання. Названа тема уможливлена сенсорною рисою, яка характеризує об'єкт із позиції притаманної йому властивості, що об'єктивовано дісприкметником у стереотипах *затвердѣлаа дѹша*, *затвердѣлоє ср(д)це* зі значенням 'нечутливість', 'бездушність', 'черствість' (*Тоє приказанїє написаль єсть вам на затвердѣлого ср(д)ца вашого* [СлУМ, Т. 10 : 242]; *Сїла Бж(с)твѣннаа помагала Іючифови, а злослівѹю и затвердѣлѹю дѹшѹ Пїлатовѹ змачѣла* [СлУМ, Т. 12 : 78]). Етнокультурні стереотипи в межах аналізованої субмоделі можна означити як феномени, що є психічним складом розуму, напрямком думок, способом думок або характером роздумів, духовним світом, які вирізняють український народ з-поміж інших етносів.

Важливу роль у створенні узагальненого образу особи відіграє її мова. Саме тому ад'єктивно-субстантивна реалізація тактильної ознаки у сполученнях прикметник (*тврѣдый*, *ѡстрый*, *гора'чий*) + іменник *слово* (поняття багатозначне і багатоаспектне) являють собою віддзеркалення глибинних цінностей українського етносу, що узагальнено у змісті етнокультурних стереотипів, утворених шляхом метафоричного переосмислення: *ѡстроє слово*, *твердоє слово*, *гора'чеє слово*, які демонструють перехрещення перцептивних модусів – тактильного та аудильного (йдеться про заміщену модальність, що є резуль-

татом стимуляції домінантного органу чуття, але іншою реалією). Результатом означених механізмів є ментальні значення наведених стереотипних образів: ‘влучне, дотепне’ (*Можетса трѣтизна выгнати ѡ(т) ср(д)ца ... смѣлостю оучителя и остры(м) словомъ* [СлУМ, Т. 15 : 237]); ‘надійне’ (*Неха(и) бѣдетъ на(д) смыслъ нашъ и зрѣнїе, твердѣйшее слово его* [СлУМ, Т. 12 : 192]); ‘променисті’, ‘вагомі’ (*Послоухаймо... якъ голоснаа словъ гора(х) мелодїа* [СлУМ, Т. 7 : 45]), підсилені за рахунок уведення до контексту прикметника *голоснаа* та формою ступенювання прикметника (пор. *тврѣдое слово – твердѣйшее слово*), що виступають засобом градації ознаки. Такі переноси засвічують, що в їх основі лежить подібність двох денотатів у функційному плані.

Проекція стереотипів *теплаа вѣра, гора́чаа вѣра, жаркаа вѣра* у сакральну сферу висуває на перший план релігійні пріоритети представника українського етносу як людини, що визнає існування Бога та переконана в істинності основних положень релігійного вчення. На нашу думку, метафора, що виникла в епоху розпаду міфологічної свідомості, стає початком процесу абстрагування й конкретних уявлень, народження художнього образу. Середньовічне мистецтво та книжність, засновані на монотеїстичній свідомості, коли людське життя осмислюється як “належність” Богу і все у світі виповнюється таємничого, символічного сенсу, створюють складну, але єдину й цільну символічну систему, яка наскрізь метафорична. Тому правомірною є думка, що аналізовані образи побудовані на символічних канонізованих уявленнях етносу, які історично сформувалися й усвідомилися носіями мови як певний стереотип.

Наявність у структурі стереотипних номінацій ад’єктивів із спільною семою ‘який має високу температуру’ – *теплый, гора́чий, жаркий* – акцентує на квантитативному складнику, що продукує не тільки увиразнення ознаки, але й уможливує зауваження: означені ад’єктиви за своєю суттю є параметричними, що підтверджено системними відношеннями, у яких вони пере-

бувають. Так, синонімічний ряд *те́плый* → *гора́чий* → *жа́ркий* (де *теплый* – ‘середній між гарячим і холодним’; *гарячий* – ‘який має високу температуру; сильно нагрітий; палючий’; *жаркий* – ‘який дає багато тепла, пекучий’) демонструє вияв градуальної ознаки, наприклад: *теплаа вѣра* – *гора́чаа вѣра* – *жа́ркаа вѣра*. Така параметричність має, скоріше, якісний характер, а кількісний дещо нівелюється, відходячи на задній план.

Побожність українців, їхня віра в царство Небесне і царство Питьми продукувала виникнення стереотипів *горачее пѣкло*, *горачее мѣсто*. Утворені шляхом метонімічного перенесення, останні корелюють із *глубокоє пѣкло*, що імпліцитно проектує у просторову й параметричну площину та виформовує ментально-сенсорне значення ‘місце вічних мук’ (*Теди́ для пѣхи для того зве(р)жень з неба аж до гарачого пекла по(д) землю* [СлУМ, Т. 7 : 45]; *Доше́дьши до границь горя́чого мѣста єфіръскаго неземного, ... шоу́мъ страшный* [СлУМ, Т. 9 : 50]). Очевидно, що між означеними зонами немає чіткої межі, навпроти, уведення до контексту конкретизатора ознаки – параметричного образу *глубоко́й до́ль* (*Надо мною виси(т) срогі́й гнѣвъ Бж́ій, ... подо мною глубо́кій до́ль пѣкла горя́чого* [СлУМ, Т. 7 : 45]), тільки підтверджує думку, що такі кореляти відображають своєрідне конотаційне тло внутрішньої форми культурних знаків, у яких тактильна ознака співвідноситься з кількісною та просторовою, регуляторами яких є соціонорми. З огляду на аналізований матеріал, можемо констатувати, що основне призначення носіїв тактильної ознаки як структурних компонентів етнокультурних стереотипів – не просто маркувати інформацію, а спираючись на квантитативний критерій і здійснюючи кількісний вимір, давати їй якісну оцінку.

Опис корпусу дослідного матеріалу уможливив висновки. В узагальненні чуттєвого досвіду тактильні відчуття визначаються найархаїчнішими і найбільш значущими для людини. Разом із тим матеріали СлУМ фіксують слабку диференціацію описів дотикових об’єктивацій чуттєвого сприйняття, що пояснюємо прямим зв’язком між ступенем розвитку модусу перцепції й лексикою, яка відображає сприйняття цим модусом: чим більше

диференційована поведінка, що стосується певного домену досвіду, тим більше існує слів у мові для опису результатів дій, які реалізуються, завдяки використанню цього досвіду, і навпаки.

Аналізований матеріал демонструє стереотипи із різним рівнем сенсорного складника. При тому очевидно, у процесі перцептивної діяльності сенсорний і ментальний складники утворюють єдність, власне-сенсорні ознаки мають додаткове ментальне тло, що уможливорює висновок: переважна більшість значень, які фіксують етнокультурні стереотипи, є результатом сенсорного і водночас ментального опрацювання світу. Відповідно, певна кількість із розглянутих стереотипів-образів уже відірвалася від вихідного етимону та набула статусу псевдосенсорних стереотипів.

Із механізмів перенесення стереотипних образів домінантну позицію посідає метафоризація, яка виступає одним із найважливіших засобів збільшення інформаційної оцінності, у межах якої – метафоричні образи пейоративної (негативної) оцінки і метафоричні образи меліоративної (позитивної) оцінки; зрідка задіяний метонімічний процес переосмислення. Рух перцептивної ознаки по сенсорній шкалі зумовлює суміщення різних значеннєвих площин, у межах яких стереотипи-образи виступають носіями етноспецифічних, символічних змістів, які відображають фонові знання, етимологічні, асоціативні зв'язки в межах української лінгвокультури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ивин А. А.* Современная философия науки / А. А. Ивин. – М. : Высшая школа, 2005. – 592 с.
2. *Кубрякова Е. С.* Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века / Е. С. Кубрякова // *Язык и наука конца XX века* / под ред. Ю. С. Степанова. – М. : РАН, 1995. – С. 144–238.
3. *Кубрякова Е. С.* Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
4. *Курилович Е.* О методах внутренней реконструкции / Е. Курилович // *Новое в лингвистике*. – Вып. IV. – М. : Наука, 1965. – С. 36–44.
5. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* : У 28 вип. / ред. Д. Гринчишин [та ін.]; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Вип. 1–15. – Львів, 1994–2010.

6. Рузин И. Г. Когнитивные стратегии именования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке / И. Г. Рузин // Вопросы языкознания. – 1994. – № 6. – С. 79–99.

7. Фуко М. Археология знания / М. Фуко [Пер. с фр.] / Общ. ред. Б. Левченко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.

8. Чикобава А. История и лингвистика / А. Чикобава // Вопросы языкознания. – 1980. – № 6. – С. 3–12.

REFERENCES

1. Ivin A.A. (2005) *Sovremennaya filosofiya nauki* [*Modern philosophy of science*]. Moscow : Vysshaya shkola, 592 p. (in Russian).

2. Kubryakova Ye.S. (1995) *Evolutsiya lingvisticheskikh idey vo vtoroy polovine XX veka* [*Evolution of linguistic ideas in the second half of the XX century*]. Moscow : RAN, pp. 144-238 (in Russian).

3. Kubryakova Ye.S. (2004) *Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoy tochki zreniya. Rol yazyka v poznanii mira* [*Language and Knowledge: On the way of learning the language: Parts of speech with a cognitive point of view. The role of language in the knowledge of the world*]. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury, 560 p. (in Russian).

4. Kurilovich Ye. (1965) *O metodakh vnutrenney rekonstruktsii* [*About the methods of internal reconstruction*]. *New in linguistics*, no. IV, pp. 36-44 (in Russian).

5. Grynchyshyn D. (ed.) (1994-2010) *Slovnnyk ukraïnskoyi movy XVI – pershoï polovyny XVII st.: U 28 vyp* [*Dictionnaire Ukrainian Language XVI – first half of the XVII century: In 28 Vols.*]. Lviv, vols. 1-15 (in Ukrainian).

6. Ruzin I.G. (1994) *Kognitivnye strategii imenovaniya: modusy pertseptsii (zrenie, slukh, osyazanie, obonyanie, vkus) i ikh vyrazhenie v yazyke* [*Cognitive naming strategy: modes of perception (sight, hearing, touch, smell, taste), and their expression in language*]. *Questions of linguistics*, no. 6, pp. 79-99 (in Russian).

7. Fuko M. (1996) *Arkheologiya znaniya* [*Archaeology of knowledge*]. Kyiv: Nika-Tsentr, 208 p. (in Ukrainian).

8. Chikobava A. (1980) *Istoriya i lingvistika* [*History and Linguistics*]. *Questions of linguistics*, no. 6, pp. 3-12. (in Russian).

Стаття надійшла до редколегії 23.08.15

Татьяна Семашко, канд. филол. наук, доц., докторант
КНУ ім. Тараса Шевченка, Київ

Лексикографическая фиксация механизмов создания этнокультурных стереотипов с сенсорным компонентом

Признание современными языковедческими студиями сенсорно-перцептивного опыта актом, который задает первичные параметры восприятия и осмысления действительности, продуцирует заинтересованность стереоти-

нами сенсорного восприятия различных модусов перцепции, в частности, стереотипами тактильного сектора, которые базируются на осязательных ощущениях, имеющие отличительные механизмы создания. Важным в этом смысле представляется анализ динамики становления и развития последних, который можно осуществить только при условии привлечения к анализу лексикографических трудов, поскольку именно словари есть надежным источником вербальной репрезентации и упорядочение всех доступных знаний, с помощью которых человечество накапливает и передает полученные знания от предыдущих поколений современному человечеству.

Ключевые слова: чувственное восприятие, перцептивные стереотипы, тактильный модус перцепции, сенсорная ось, сенсорное значение, ментальное значение.

Tatiana Semashko, PhD, Postdoctoral Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Lexicographic fixation of mechanisms for creating ethnic and cultural stereotypes with the touch component

Recognition of modern linguistic studios sensory-perceptual experience of the act, which sets the initial parameters of perception and interpretation of reality, produces interest stereotypes sensory perception of different modes of perception, in particular stereotypes tactile sector, which are based on tactile sensations, with the distinctive mechanisms of creation. Important in this regard is the analysis of the dynamics of formation and development of the latter, which can be done only if the attraction to the analysis of lexicographical works, because it is the dictionaries is a reliable source of verbal representation and regulation of all available knowledge, by which mankind accumulates and transmits the acquired knowledge from previous generations modern humanity.

Keywords: sensory perception, perceptual patterns, tactile mode of perception, sensory axis, sensor significance, mental significance.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'42:004

Наталія Дарчук, д-р. філол. наук., проф.,
Оксана Зубань, канд. філол. наук, доц.,
Маргарита Лангенбах, канд. філол. наук, асист.,
Ярина Ходаківська, співроб.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АГАТ-СЕМАНТИКА: СЕМАНТИЧНЕ РОЗМІЧУВАННЯ КОРПУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто лінгвістичні засади семантичного розмічування Корпусу української мови як четвертого етапу представлення інформації про одиниці Корпусу. В основу розмічування покладено таксономічну класифікацію Національного корпусу російської мови, але доповнену та видозмінену. Створено програмне забезпечення для роботи в он-лайн режимі. Матеріалом слугував частотний словник публіцистичного стилю обсягом 40 тис. лексем, укладений на вибірці 16 млн. слів українськомовного тексту.

Ключові слова: корпус текстів, семантичне розмічування, таксономічна класифікація, таксон.

Семантична розмітка текстів Корпусу української мови – це завдання нового наукового проекту, над яким працює сьогодні колектив лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Семантичне розмічування текстів – четвертий етап представлення інформації про одиниці тексту у Корпусі української мови. Три попередні етапи стосуються граматичного розмічування з метою автоматичного визначення граматичних параметрів тексту. *Перший* етап, базовий для всіх наступних, – морфологічне розмічування, у межах якого кожній словоформі приписується морфологічний код частини мови і категорійних ознак, що дозволяє здійснювати пошук контекстів не тільки за заданим словом (хоча така опція також працює), а й контекстів до всіх слів за заданими морфологічними ознаками, наприклад, іменників жіночого або чоловічого роду в родовому відмінку однини, або

іменників *pluralia tantum*, або дієслів 1 особи множини теперішнього часу тощо. *Другий* етап – синтаксичне розмічування, мета якого змоделювати синтаксичну структуру вхідного речення на рівні словосполучень і приписати інформацію про типи синтаксичних зв'язків, а також побудувати дерево залежностей речення. *Третій* етап – сегментування слівформ на морфи. Усі етапи анотації тексту є формалізованими і дають інформацію про кількісні характеристики лінгвістичних одиниць – абсолютну частоту (можливі статистичні підрахунки відносної частоти, дисперсії, коефіцієнта варіації, коефіцієнта стабільності). Для морфологічного розмічування важливим є зняття граматичної й лексико-граматичної омонімії, яке здійснюється на 94 % автоматично, що забезпечує достовірність роботи всіх етапів автоматичного опрацювання текстів Корпусу української мови.

Семантичне розмічування відрізняється від граматичного і ставить за мету надати можливість користувачеві одержувати списки слів за заздалегідь укладеними семантичними параметрами, наприклад, таксономічними, а також досліджувати лексику за різними аспектами: наповненість таксонів, мовна поведінка в контексті, зсуви у значеннях як прояв системних відношень у лексиці тощо. У майбутньому планується також перевірка сполучуваності слів за семантичними ознаками у словосполученнях тексту та формування на цій основі списку синтаксичних відношень, а також перевірка можливості автоматичного визначення переносних значень. Ураховуючи те, що користувачами Корпусу української мови є не тільки лінгвісти, а й викладачі шкіл, учні, іноземці, працівники видавництва, семантична класифікація має бути зрозумілою й доступною для тих, хто не має спеціальної лінгвістичної підготовки.

Передбачається, що семантично буде розмічено весь Корпус української мови. Оскільки Корпус складається з текстів різних стилів: художнього, публіцистичного, наукового – їх лексику планується розмічати по-різному. Коли йдеться про протиставлення загальної й термінологічної лексики, якою насичені науково-технічні тексти, спостерігаємо протиставлення пізнавальної глибини, науковості термінологічної лексики та наївності,

побутовість загальної лексики [Апресян; Герд]. Тому, коли аналізують терміносистеми термінологи, вони розглядають її із позицій чітко визначених понять, а лексикологи – з позицій мовного вираження. До лексики наукових текстів зазвичай застосовується індуктивний підхід, суть якого полягає в моделюванні семантичних відношень у лексиці не у вигляді ієрархії (від загального до часткового), а у вигляді семантичної мережі, у якій відсутнє мотивоване розташування лексем, тобто будуються інформаційно-пошукові тезауруси для кожної науково-технічної підмови (LSP). Інформаційно-пошукові тезауруси описують певну предметну галузь і не містять інформації про загальномовну лексику. Навпаки, у публіцистичному, художньому стилях одиницею ідеографічного опису є не множина слів, а поняття, які відображають класи суспільнозначущих сутностей, розрізняваних людьми, лексеми в словнику відіграють роль вербалізаторів понять. Значення слова включає, крім поняттєвого змісту – сигніфікативно-денотативного компонента значення, стилістичний, оцінний тощо. Характерним є й те, що значення слова обов'язково позначає лише дистинктивні риси об'єктів, тому в тлумачному словнику стільки різних значень, скільки слів, – поняття ж відображають глибші, істотніші семантичні властивості слів.

Семантичне розмічування впроваджується до Корпусу поетапно. Наразі опрацьовуються публіцистичні тексти, генеральна сукупність яких у Корпусі перевищує 16 млн. слововживань. Укладено частотний словник цих текстів обсягом 40 тис. різних лексем, які розподілено за частинами мови: словник іменників, словник дієслів, словник ад'єктивів.

Перед розробниками постало питання, за яким принципом здійснювати семантичну розмітку: за ідеографічним чи таксономічним? В основі ідеографічної класифікації лежить ієрархічний принцип – від загального до часткового, де в ролі одиниці опису є поняття. Численні ідеографічні словники, створені для різних мов, свідчать, що розробити і теоретично обґрунтувати якусь одну універсальну систематизацію не вдається. Тому за основу було взято таксономію Національного корпусу російсь-

кої мови як апробовану вже на корпусі текстів російської мови, яка, у свою чергу, базувалася на вже працюючій із 1992 року базі даних “Лексикограф-експерт” [Кустова; Красильщик] і також зазнала змін. З іншого боку, не виключено, що в майбутньому всі корпуси слов’янських мов можна об’єднати в один корпус слов’янських текстів, тому бажано вже зараз формувати спільне лінгвістичне забезпечення з урахуванням лексичних особливостей національних мов.

Основні вимоги до семантичних класів у корпусній таксономічній розмітці російської мови такі:

- 1) незалежність таксонів;
- 2) базовість ознак;
- 3) максимальне укрупнення класів;
- 4) породження мінімального шуму на запит користувача;
- 5) оптимальність результату пошуку [Рахилина : 226].

Лінгвістична таксономія – сукупність принципів і правил класифікації об’єктів, а також сама класифікація. Таксономія передбачає систематизацію як онтологічний результат, що відображає ієрархічну організацію. У структурі таксономії це виражається в ієрархії таксономічних категорій, пов’язаних відношенням послідовного включення від нижчого рангу до вищого. Наприклад, до таксону ВЛАСНІ ІМЕНА як до більш загального класу включаються:

димінутиви (Саша, Сашко),
імена (Олександр),
назви установ (Азовсталь),
персонажі (Білосніжка),
по батькові (Іванович),
прізвища (Іваненко),
топоніми (Київ, Оболонь, Сула),
торгові марки (Шанель).

До таксону ПРЕДМЕТНІ ІМЕНА, крім іншого, входять *пристрої*, які конкретизуються таким вкладенням:

зброя (шабля, пістолет),
інструменти (молоток, голка),
меблі (стіл, диван, шафа),

музичні інструменти (піаніно, скрипка, бандура),

одяг, взуття (капелюх, чоботи, плаття),

посуд (чашка, виделка),

транспортні засоби (автобус, сани, потяг).

Лінгвістична систематика будується на перетині таксонів як багатомірна класифікація. Таку класифікацію можна назвати логічною, оскільки вона базується на логічному принципі й виводиться апіорно. Таксони – класи, чітко розмежовані. Таксони мають як екстенціональний характер, тобто зорієнтовані на денотативний аспект лексичної семантики (напр., *назви одягу, назви рослин*), так і сигніфікативний аспект лексичної семантики (*власні назви, загальні назви*).

Створено багато лексико-семантичних класифікацій для російської мови (А. Кузнєцова, Л. Бабенко, Н. Шведова), міжнародна семантична мережа WordNet [Кустова]; для української мови – ідеографічні класифікації (Ж. Соколовська, І. Штерн, Н. Дарчук), а також інтернет-ресурс UkrNet. В усіх цих лексичних класифікаціях дотримано максимально подрібнений ознаковий принцип, що аж ніяк не може задовольнити користувача Корпусу. Не можна не погодитися з К. Рахіліною, яка стверджує, що найкращими результатами, які можуть задовольнити користувача, є тільки ті, що ґрунтуються на лексичній базі даних із максимально чіткою структурою і невеликою кількістю ознак (до 30). Г. Кустова зауважує, що для кожної частини мови розроблено свою таксономію зі своїм набором таксонів [Кустова : 158].

Зупинимося на семантичному розмічуванні іменника. Воно включає три групи ознак:

1) ознаки словотвірного характеру: димінутив, аугментатив, *nomen agentis*, *nomen femininum*, віддієслівний іменник, від'єктивний іменник;

2) предметні і непередметні іменники; власні назви;

3) власне семантичні ознаки (таксони), оцінка.

Водночас є і транскатегорійні ознаки, які діють і в зоні іменника, і в зоні дієслова, і в зоні прикметника [Рахіліна : 217]. Оскільки серед іменників є девербативи і деад'єктиви, класи іменни-

ків перетинаються з дієслівними (рух, мовлення тощо) і ад'єктивними класами (колір, смак тощо).

До предметних іменників включено інформацію про мереологію (відношення частина – ціле”, елемент – множина) і топологію (поверхні, вмістилища), які не є таксонами. Це дає змогу характеризувати слово за трьома параметрами, наприклад, *кабіна* є **пристроєм** за таксономією, **вмістилищем** за топологією і **частиною** машини (за мереологією).

Для таксономічної класифікації обрано не деревовидний, а фасетний принцип класифікації, що, з одного боку, є зручним для користувача, а з іншого – дозволяє лінгвісту приписувати слову різні ознаки, оскільки вони часто в ньому суміщаються (див. попередній приклад), отже, і пошук здійснюватиметься за однією або комплексом ознак. Ми свідомі того, що таке багатокомпонентне розмічування може дещо розчарувати користувача, оскільки на запит будуть видаватися приклади, у яких семантичний клас заповнюватиметься словами з другорядною ознакою запиту. І з цим треба миритися, оскільки в лінгвістичній теорії неодноразово підкреслювалося, що сприйняття лексики носіями спирається не на дискретні класифікаційні ознаки, а на гештальти [Рахілина : 221]. Можливо, виходом з цього буде запит на кшталт конструкції або фрейму.

При цьому зауважимо, що розмічування відбувається не за контекстом словоформи, а за значенням, представленим у тлумачному словнику. Корпус – не просто зібрання текстів, а й інструмент пошуку, тому в перспективі можливими будуть сполучення морфологічних, синтаксичних і семантичних ознак, що сприятиме оптимізації користування Корпусом, а також розв'язуванню різноманітних лінгвістичних задач, зокрема вивченню синтаксичної та семантичної сполучуваності, граматичної семантики, сталих синтаксичних конструкцій або конструкцій із двох чи трьох елементів за заданими морфологічними чи семантичними ознаками, наприклад: іменник із семантикою ‘особа’ у дав. відм. + прийм. *до* + іменник у род. відм. (*батькам не до жартів*) при визначенні суб'єктної семантичної функції дав. відм. іменника *батьки*. У таких випадках

користувачеві буде надано весь контекстний матеріал корпусу, відсортований за граматичною моделлю словосполучення та семантичною ознакою ‘особа’.

Семантика слів у загальних рисах відображається в дефініціях тлумачного словника через ідентифікатори як основні виразники понять, вербалізаторами яких є конкретні лексеми. Якщо лексеми належать до одного семантичного класу (таксону), то в них повинні бути представлені як спільні, так і відмінні риси, обумовлені семантикою таксону, отже, глибина їх різна, але лексеми, які потрапляють в один клас, мають подібну структуру тлумачення.

При розмічуванні передбачено вкладені класи. Наприклад, на запит до Корпусу про *буттєву сферу* можна одержати набір слів, який стосуватиметься *існування* (лексеми: *життя, буття* тощо); *початку існування* (виникнення, народження, формування, творення тощо); *припинення існування* (смерть тощо).

Зауважимо, що подібне розмічування не може бути самостійним модулем автоматичного семантичного аналізу, а лише слугуватиме класифікації слів за належністю до того чи того таксону.

Корпус є джерелом прикладів вживання слів у конкретних текстах, що надзвичайно важливо для лінгвістичного дослідження. На певний запит до Корпусу можна одержати протягом лічених секунд величезну кількість матеріалу, який можна обмежити семантичними класами:

<i>мітити (цілити)</i>	(дієсл. в інф. + прийм. в/у) + ім. наз./зн.
<i>в генерали</i>	відм. мн.
<i>взяти в служниці</i>	(дієсл. в інф. + прийм. в/у) + ім. наз./зн.
	відм. мн.
<i>піти в няньки</i>	(дієсл. в інф. + прийм. в/у) + ім. наз./зн.
	відм. мн.

Ця конструкція за планом вираження містить іменник у множині називного відмінка, а за змістом – у знахідному. Вручну збирати приклади у великій кількості текстів майже неможливо, а використання Корпусу полегшує це завдання, якщо при пошуку додатково врахувати належність до таксону “особа”. З одного

боку, якщо морфологічне розмічування розширює можливості в галузі морфології, лексикографії, то семантичне розмічування розширює можливості вивчення конструкцій української мови.

Для автоматизованого маркування лексем словника публіцистичного стилю було створено програму, інтерфейс якої представлено на рис. 1.

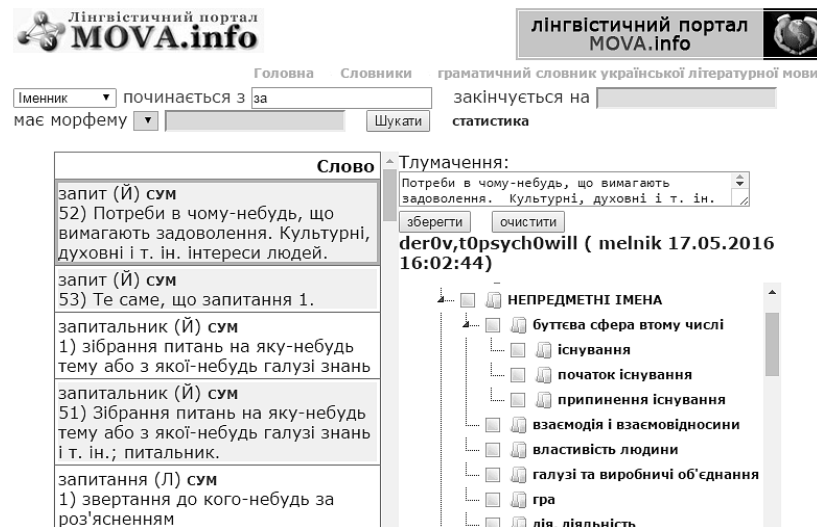

Рис. 1. Інтерфейс системи автоматизованого семантичного розмічування

У лівій частині вікна вміщено лексеми з частиномовним кодом іменника і граматичною категорією роду, у правій – таксономічну класифікацію. Над нею у верхньому віконечку подається значення слова з тлумачного словника української мови. Проблема багатозначності при семантичному розмічуванні вирішена у такий спосіб: для кожного слова у лівій частині подається стільки значень, скільки є у тлумачному словнику. Кожне зі значень (ЛСВ) розглядається як самостійне слово й автоматизовано маркується за таксономічною класифікацією. Таким чином, словник іменників публіцистичного стилю обсягом 16 тис.

одиниць збільшився практично у три рази. Відповідно різні значення слова можуть належати до різних семантичних класів і одержують різні семантичні мітки, тобто семантичні ознаки приписуються окремо кожному ЛСВ. Ця робота здійснюється автоматизовано в режимі он-лайн. Якщо слово не має значення (неологізм, okazіonalізм, топонім тощо), йому приписується значення за контекстом та з інших джерел (Вікіпедія). Це значення запам'ятовується, а потім запам'ятовується семантичний код таксономічної класифікації.

Після опрацювання словника публіцистичних текстів може постати завдання автоматизованого індексування (розмічування) словників інших (ненаукових) текстів. До кожної лексеми таксону добиратимуться контексти з Корпусу, на основі яких можна утворити лексико-синтаксичні фрейми як фільтри для зняття лексико-семантичної омонімії або встановлення типу синтаксичних відношень.

Безперечно, розв'язуючи завдання із семантичного розмічування, можна одержати величезну кількість інформації про властивості слів і конструкцій, яка, з одного боку, буде корисною для уточнення номенклатури таксономії, а з іншого – дає матеріал для теоретичних висновків й узагальнень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
2. Герд А. С. Прикладная лингвистика / А. С. Герд. – СПб : Изд-во С.-Петербург. ун-та. – 2005. – 266, [1] с.
3. Дарчук Н. Комп'ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи / Наталія Дарчук. – К. : Освіта України, 2013. – 543 с.
4. Красильщик И. С., Рахилина Е. В. Предметные имена в системе “Лексикограф” / И. С. Красильщик, Е. В. Рахилина // НТИ, сер. 2. Информационные процессы и системы. – 1992. – № 9. – С. 24–31.
5. Кустова Г. И. Семантическая разметка лексики в национальном корпусе русского языка: принципы, проблемы, перспективы / Г. И. Кустова, О. Н. Ляшевская, Е. В. Падучева, Е. В. Рахилина // Национальный корпус русского языка: 2003–2005. – М. : Индрик. – 2005. – С. 155–174.
6. Кустова Г. И., Падучева Е. В. Словарь как лексическая база данных / Г. И. Кустова, Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4.

7. Рахилина Е. В. Задачи и принципы семантической разметки лексики в НКРЯ / Е. В. Рахилина, Г. И. Кустова, О. Н. Ляшевская, Т. И. Резникова, О. Ю. Шеманаева // Национальный корпус русского языка. Новые результаты и перспективы. – СПб : НЕСТОР-ИСТОРИЯ – 2009. – С. 215–239.

8. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Ж. Соколовская. – К. : Наукова думка, 1990. – 184 с.

9. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики : енцикл. слов. / І. Б. Штерн. – К. : АтрЕк, 1998. – 335 с.

REFERENCES

1. Apresjan Ju.D. (1974) Leksicheskaja semantika: sinonimicheskie sredstva jazyka [*Lexical Semantics: Synonymous Language Means*]. Moskva: Nauka, 367 p. (in Russian).

2. Gerd A.S. (2005) Prikladnaja lingvistika [*Applied Linguistics*]. Sankt-Peterburg : Sankt-Peterburg University Press, 266, [1] p. (in Russian).

3. Darchuk N. (2013) Kompiuterne anotuvannia ukrainskoho tekstu : rezultaty i perspektivy [*Computer Annotation of Ukrainian Texts: Results and Perspectives*]. Kyiv : Osvita Ukrainy, 543 p. (in Ukrainian).

4. Krasilshhik I.S., Rahilina E.V. (1992) Predmetnye imena v sisteme “Leksikograf” [*Subject Names in the “Leksikograf” System*]. *Scientific and technical informatio, 2. series. Information processes and systems*, no 9, pp. 24-31. (in Russian).

5. Kustova G.I., Ljashevskaja O.N., Paducheva E.V., Rahilina E.V. (2005) Semanticheskaja razmetka leksiki v nacionalnom korpuse russkogo jazyka: princhipy, problemy, perspektivy [*Semantic Markup Vocabulary in the Russian National Corpus: Principe, Problems and Perspectives*]. Russian National Corpus: 2003-2005, Moskva: Indrik, pp. 155–174. (in Russian).

6. Kustova G.I., Paducheva E.V. (1994) Slovar kak leksicheskaja baza dannyh [*Dictionary as a Lexical Database*]. *Problems of linguistics*, no 4, pp. 96-106. (in Russian).

7. Rahilina E.V., Kustova G.I., Ljashevskaja O.N., Reznikova T.I., Shemanaeva O. Ju. (2009) Zadachi i principy semanticheskoy razmetki leksiki v NKJRJa [*The Objectives and Principles of Semantic Markup Language in the Russian National Corpus*]. *Russian National Corpus. New Results and Perspectives*. Sankt-Peterburg: NESTOR-ISTORIJa, pp. 215-239. (in Russian).

8. Sokolovskaja Zh.P. (1990) Problemy sistemnogo opisanija leksicheskoy semantiki [*Problems of the Systematic Description of Lexical Semantics*]. Kiev: Naukova dumka, 184 p. (in Russian).

9. Shtern I.B. (1998) Vybrani topiky ta leksykon suchasnoi linhvistyky [*Selected topics and vocabulary of modern linguistics: encyclopedic Dictionary*]. Kyiv: AtrEk, 1998, 335 p. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 05.05.15

Наталія Дарчук, д-р філол. наук, проф.,
Оксана Зубань, канд. філол. наук, доц.,
Маргарита Лангенбах, канд. філол. наук, асист.,
Ярина Ходаковська, співробітник
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

АГАТ-семантика: семантическая разметка Корпуса украинского языка

В статье рассмотрены лингвистические основы семантической разметки Корпуса украинского языка как четвертого этапа представления информации о единицах Корпуса. В основу разметки положена таксономическая классификация корпуса русского языка, но дополненная и видоизмененная. Создано программное обеспечение для работы в он-лайн режиме. Материалом послужил частотный словарь публицистического стиля объемом в 40 тыс. лексем, созданный на выборке в 16 млн. словоформ украинскоязычного текста.

Ключевые слова: корпус текстов, семантическая разметка, таксономическая классификация, таксон.

Nataliia Darchuk, Dr Hab., Professor,
Oksana Zuban, Ph D, Doc.,
Маргарита Лангенбах, Ph D, Assistant Professor,
Yaryna Khodakivska, associate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

AGAT-semantics: semantic markup of the ukrainian Corpus

The article views linguistic aspects of semantic markup of the Ukrainian Corpus as the forth stage of presenting information about Corpus units. The markup is based on taxonomic classification of the Russian Corpus but with extra modification. There was developed the software tools for online work based on materials of frequency dictionary of journalistic style with a total volume of 40,000 lexemes compiled from the sampling of 16 Million word forms of Ukrainian texts.

Keywords: linguistic corpus, semantic markup, taxonomic classification, taxon.

КОНСТРУКЦІЙНА ГРАМАТИКА

УДК 81'367:81'373.7

Ганна Ситар, канд. філол. наук, доц., докторант
Донецький національний університет, Вінниця

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНИХ РЕЧЕНЬ: ПОКАЗНИК АСОЦІАЦІЇ *MUTUAL INFORMATION*

*Статтю присвячено статистичному аналізу фразеологізованих речень української мови. Обґрунтовано доцільність застосування статистичного критерію *mutual information* для встановлення коефіцієнта невинновості певної послідовності слів у тексті.*

*Наведено результати обчислення *mutual information* для моделей фразеологізованих речень за даними Українського національного лінгвістичного корпусу. Доведено, що всі проаналізовані моделі речень мають високий ступінь невинновості компонентів, що входять до складу незмінної частини речення. Для обстежуваних одиниць запропоновано обчислення модифікованого показника $MI - MI^3$ (MI – *mutual information*).*

Зіставлено отримані дані з відповідними показниками MI та MI^3 для лексичних фразеологізмів та нефразеологізованих речень. Виділено чинники, які впливають на коректність здійснених підрахунків.

Ключові слова: *конструкція, конструкційна граматики, корпус текстів, синтаксичний фразеологізм, статистичний аналіз, показник асоціації *mutual information*, показник асоціації MI^3 , українська мова, фразеологізоване речення.*

Фразеологізовані речення (або синтаксичні фразеологізми) – особливий тип речення, у якому пов'язані ідіоматично постійний (незмінний) і змінний компоненти мають фіксовані позиції, граматичні зв'язки і прямі лексичні значення слів послаблені або втрачені на сучасному етапі розвитку мови. Такі речення є впливовим засобом вираження ставлення мовця до висловлюваного, характерним для розмовного мовлення, текстів художнього та публіцистичного стилів [Балобанова; Величко; Всеволодова, Лим Су; Русская; Шмелёв] (докладно про

ознаки та статус синтаксичних фразеологізмів у системі мовних одиниць див. у праці [Ситар 2011]).

Фразеологізовані речення переважно не містять дієслівних предикатів як організаційних центрів, вони формуються навколо поєднання службових і повнозначних компонентів, яким власне семантичне спустошення або семантичний зсув (*чим не, що за, оце так, от тобі/вам і/ї, яке там, куди там* і под.: *Чим не відповідь! Що за книга! Оце так подарунок! Яке там встигли!*), або навколо поєднання повторюваних повнозначних і службових компонентів (*як, так, і, а, не* і под.: *Дівчина як дівчина*) та компонентів-зв'язок (*Закон є закон*).

У світлі ідей конструкторної граматики (Construction Grammar) фразеологізоване речення кваліфікуємо як один із типів конструкцій – мовного знака, у якому певний аспект плану вираження або плану змісту не можна пояснити, спираючись на форму або зміст його компонентів [Fillmore; Fillmore, Kay, O'Connor; Goldberg 1995; Goldberg 2003]. Відповідно фразеологізовані речення вважаємо некомпозиційними синтаксичними одиницями з виразним прагматичним спрямуванням (докладніше див. [Ситар 2015]).

Статистичний етап будь-якого дослідження передбачає одержання кількісних даних, які підтверджують правильність зроблених припущень або спростовують їх. Під час виконання теоретичної частини дослідження фразеологізованих речень ми сформулювали дві робочі гіпотези, які потребують перевірки за допомогою статистичного аналізу:

1. Фразеологізовані моделі речень, як і будь-які інші стійкі одиниці, мають високий ступінь не випадковості поєднання компонентів, що входять до складу незмінної частини речення.

2. Оскільки існує взаємозв'язок між якісними ознаками та кількісними параметрами мовних одиниць (за Б. Головіним, В. Левицьким, В. Перебийніс та ін.), припускаємо, що показники не випадковості появи двох і більше компонентів відрізняються для таких типів мовних одиниць, як лексичні фразеологізми, нефразеологізовані речення і фразеологізовані речення (синтаксичні фразеологізми).

Актуальність дослідження вмотивована потребою здійснення статистичного аналізу фразеологізованих речень на матеріалі корпусу текстів як значного і реперезентативного мовного матеріалу, що разом із вибором адекватних статистичних показників, застосовуваних до відповідних типів мовних одиниць, забезпечує вірогідність отриманих даних.

Українська лінгвостатистика має значні здобутки в статистичному аналізі окремо взятих лексем та груп слів, а також текстів певних стилів (наукового, публіцистичного, художнього та ін.) (див. праці В. Перебийніс, Н. Дарчук, В. Левицького, С. Бук та ін. дослідників), проте майже не звертається до статистичного аналізу поєднань слів (словосполучень і речень).

Проведений аналіз наукової літератури [Залесская; Хохлова; Ягунова, Пивоварова; Church, Hanks; Evert; Petrovic; Seretan; Stubbs 1995] засвідчує, що найбільш часто застосовуваними і вже апробованими на матеріалі переважно англійської та російської мов є три показники асоціації (англ. *association measure*), за допомогою яких визначають статус мовної одиниці, що складається з кількох слів (лінгвісти на їх позначення вживають переважно терміни “конструкція” та “колокація”): *mutual information*, *t-score* та *log-likelihood*.

М. Хохлова визначає колокацію як “статистично стійке словосполучення” [Хохлова : 10], тобто поєднання слів, стійкість якого підтверджена відповідними кількісними показниками.

Мета статті – здійснити статистичний аналіз моделей фразеологізованих речень української мови шляхом визначення показника асоціації *mutual information*. Поставлена мета передбачає розв’язання таких завдань: 1) розглянути сутність статистичного критерію *mutual information* та обґрунтувати доцільність його застосування для аналізу фразеологізованих речень в українській мові; 2) обчислити показник *mutual information* для низки моделей фразеологізованих речень за даними Українського національного лінгвістичного корпусу; 3) зіставити отримані дані з відповідними показниками для лексичних фразеологізмів та нефразеологізованих речень; 4) визначити чинники, які впливають на коректність здійснених підрахунків.

Поняття mutual information (англ. mutual information – взаємна, спільна, повна інформація, далі – MI) запропонував відомий американський учений італійського походження Р. М. Фано у праці з теорії інформації “Transmission of Information: A Statistical Theory of Communications” (“Передача інформації: статистична теорія комунікацій”) [Fano].

Mutual information (або MI-score) – це коефіцієнт, який відбиває не випадковість (залежність) певної послідовності слів у тексті. У лінгвістичний обіг формулу (1) для обчислення MI ввели американські дослідники К. В. Чарч та П. Хенкс [Church, Hanks : 23]:

$$I(x, y) = \log_2 \frac{P(x, y)}{P(x)P(y)}, \quad (1)$$

де $I(x, y)$ – взаємна інформація;

x – перше слово;

y – друге слово;

$P(x, y)$ – імовірність поєднання слів x та y ;

$P(x)$ – імовірність слова x ;

$P(y)$ – імовірність слова y ;

$\log_2$ – логарифм числа за основою 2 (двійковий логарифм).

Учені пояснюють сутність спільної інформації так: “<...> спільна інформація порівнює імовірність спостереження x та y разом (поєднана імовірність) з імовірностями спостереження x та y незалежно (випадкова). Якщо наявна справжня асоціація між x та y , тоді поєднана імовірність $P(x, y)$ буде значно більшою, ніж випадкова $P(x)P(y)$ та відповідно $I(x, y) >> 0$. Якщо немає жодних цікавих відношень між x та y , тоді $P(x, y) \approx P(x)P(y)$ і, таким чином, $I(x, y) \approx 0$. Якщо x та y перебувають у доповнювальній дистрибуції, тоді $P(x, y)$ буде значно меншим, ніж $P(x)P(y)$, витворюючи $I(x, y) << 0$ ” [Church, Hanks 1990 : 23].

Величину P (англ. probability – імовірність) автори визначають за допомогою встановлення f (англ. frequency – частота) та здійснення нормалізації, потреба у якій зумовлена отриманими підрахунками на матеріалі кількох корпусів різного розміру: “<...> імовірності слів $P(x)$ та $P(y)$ оцінюються через підрахунок

числа спостережень x та y в корпусі, $f(x)$ та $f(y)$, та нормалізацію через N – розмір корпусу” [Church, Hanks : 23]. При цьому підрахунки ймовірностей здійснюють окремо для всіх можливих послідовностей слів (у цьому випадку – x у та y у x).

З теорії ймовірності відомо, що ймовірність події (у нашому випадку вживання кількох слів разом) обраховують за формулою (2):

$$P(x) = \frac{f(x)}{N}, \quad (2)$$

де $P(x)$ – ймовірність x ;

$f(x)$ – частота x ;

N – кількість усіх можливих уживань x .

Підставивши формулу (2) до формули (1), отримуємо:

$$MI(x, y) = \log_2 \frac{P(x, y) \times N}{f(x) \times f(y)}, \quad (3)$$

де MI – коефіцієнт mutual information;

x – перша лексична одиниця;

y – друга лексична одиниця;

$f(x, y)$ – абсолютна частота вживання біграми x у в корпусі (з урахуванням порядку одиниць усередині біграми);

$f(x)$ – абсолютна частота x у корпусі;

$f(y)$ – абсолютна частота y у корпусі;

N – загальна кількість слів у корпусі;

$\log_2$ – логарифм числа за основою 2.

На матеріалі російської мови коефіцієнт MI застосувала М. Хохлова для з’ясування закономірностей синтаксичної поєднуваності слів у російській мові [Хохлова : 12]. Л. Пивоварова та О. Ягунова за допомогою цього показника здійснили спробу розмежувати та побудувати шкалу колокацій і конструкцій у російськомовних наукових та публіцистичних текстах [Ягунова, Пивоварова : 582–583].

Цікаво, що в праці К. В. Чарча та П. Хенкса число N не введене до формули обчислення MI , проте при поданні та інтерпретації результатів кількісних даних учені послідовно вказують обсяг обстеженого корпусу, що засвідчує важливість цього показника для дослідження [Church, Hanks : 24 і далі].

Щодо обрахунків коефіцієнта МІ варто наголосити на кількох важливих моментах. По-перше, при обчисленні МІ необхідно враховувати порядок слів у тексті [Ягунова, Пивоварова: 582], тобто брати показник частоти конструкції із заданим порядком компонентів.

По-друге, значення МІ може варіюватися залежно від обсягу обстежуваного корпусу слововживань. Установлено таку закономірність: чим більшим є обсяг корпусу, тим вищими є отримувані значення МІ [Evert; Stubbs; Ягунова, Пивоварова; Хохлова].

По-третє, формулу (3) використовують саме для двоконпонентних сполучень слів, а для триграм (трикомпонентних конструкцій) S. Petrovic, J. Snajder, B. D. Basic, M. Kolar до формули (1) вводять третій компонент z , унаслідок чого отримуємо формулу (4) [Petrovic, Snajder, Basic, Kolar : 323]:

$$I(x, y, z) = \log_2 \frac{P(x, y, z)}{P(x) \times P(y) \times P(z)}, \quad (4)$$

З формули (4) можна вивести формулу (5) для конструкцій із кількістю компонентів, більшою ніж 2 ($i > 2$) (формулу (5) подаємо за [Ягунова, Пивоварова : 586]):

$$MI = \log_2 \frac{f(c_1, c_2, \dots, c_i) \times N^{(i-1)}}{f(c_1) \times f(c_2) \times \dots \times f(c_i)}, \quad (5)$$

де MI – коефіцієнт mutual information;

i – кількість компонентів конструкції;

c_1 – перша лексична одиниця;

c_2 – друга лексична одиниця;

c_i – i -а лексична одиниця;

$f(c_1, c_2, \dots, c_i)$ – абсолютна частота вживання конструкції $c_1, c_2, \dots, c_i$ в корпусі (з урахуванням порядку одиниць усередині конструкції);

$f(c_1)$ – абсолютна частота c_1 в корпусі;

$f(c_2)$ – абсолютна частота c_2 в корпусі;

$f(c_i)$ – абсолютна частота c_i в корпусі;

N – загальна кількість словоформ у корпусі;

$\log_2$ – логарифм числа за основою 2.

По-четверте, постає питання, як саме інтерпретувати отримані підрахунки. М. Стаббс цілком слушно зауважує: “<...> якими б не були спродуковані комп’ютером квантитативні знахідки або статистика, вони мають бути інтерпретовані людиною-аналітиком” [Stubbs 2001 : 75]. Кількісно підтверджену не випадковість кількох слів у тексті Л. Пивоварова та О. Ягунова кваліфікують як “непряму ознаку наявності стійкого семантичного і/або синтаксичного зв’язку між словами” [Ягунова, Пивоварова : 610], тобто як кількісний показник вірогідності виділення певної конструкції як окремої одиниці. Щодо інтерпретації значень МІ дослідниці зазначають: “<...> якщо слова цілком незалежні, то ймовірність їхньої спільної появи дорівнює добутку ймовірностей появи кожного з них, тобто добутку частот, а значення показника МІ дорівнює нулю” [Ягунова, Пивоварова : 583]. У цьому питанні вони спираються на думку К. В. Чарча та П. Хенкса, які визначають коефіцієнт МІ ≈ 0 як “нецікавий” для дослідження, МІ > 3 відповідно як “цікавий” [Church, Hanks : 24]). Іншими словами, не випадковість поєднання лексем фіксуємо при МІ > 3 .

Статистичний аналіз синтаксичних фразеологізмів ми здійснювали за даними Українського національного лінгвістичного корпусу (далі УНЛК), створеного колективом Українського мовно-інформаційного фонду НАН України і розміщеного за адресою: http://unlc.icybcluster.org.ua/virt_unlc/³. Під час установа абсолютних частот конструкції та її окремих складників у пошуковій формі УНЛК було задано визначений порядок словоформ і передбачено пошук саме словоформи (а не слова з усією можливою парадигмою) для отримання коректного результату. Оскільки цей корпус текстів є динамічним, зазначимо, що частотні дані подаємо станом на жовтень 2015 року (версія 5.4.24.1). Загальна кількість слововживань у період здійснення підрахунків становила 180 мільйонів слововживань.

³ Дякуємо Директорові Українського мовно-інформаційного фонду НАН України академіку НАН України В. Широкову за наданий доступ до корпусу.

До аналізу залучено моделі фразеологізованих речень, з-поміж яких є дво-, три- і чотиричленні незмінні компоненти моделі, та враховано (обраховано окремо) варіанти моделі (наприклад, числові або родові модифікації). Обчислення показника асоціації МІ здійснювали за формулами (3) для двочленних і (5) для багаточленних незмінних компонентів моделей синтаксичних фразеологізмів. Фразеологізовані речення з одночленним постійним компонентом (*Який чоловік! Жінка є жінка. Україна – не Росія*) не залучалися до статистичного аналізу за показником МІ.

Коефіцієнт МІ обраховуємо з точністю до чотирьох знаків після коми, оскільки, як було з'ясовано під час виконання обчислень, саме така точність потрібна для коректності відбиття деяких інших показників асоціації (зокрема, t-score). Дужками позначено факультативність компонента моделі. Отримані результати для 10 різнотипних фразеологізованих моделей (за частиномовним статусом змінного й незмінного компонентів моделі, кількісним складом незмінного компонента, наявністю варіантів моделі та продуктивністю) подаємо в таблиці 1.

Таблиця 1

**Показник асоціації МІ для моделей
синтаксичних фразеологізмів (СФ) в українській мові**

№ з/п	Модель СФ	Абсолютна частота вживання незмінного компонента СФ в УНЛК	Абсолютна частота вживання словформ, що входять до незмінного компонента СФ, в УНЛК	Показник асоціації МІ
1	<i>Ати-бати, йшли</i> N ₁ Cop _F /Inf/в N ₄	0	<i>ати-бати</i> 6 <i>йшли</i> 1840	–
2	<i>Де (вже) там</i> N ₁ Cop _F /Inf/Adj/Adv	<i>де там</i> 552	<i>де</i> 4273 <i>там</i> 3270	12,7973
		<i>де вже там</i> 59	<i>вже</i> 3876	28,398
3	<i>Ну i/й</i> N ₁ Cop _F	<i>ну i</i> 823	<i>ну</i> 2423i 4731	13,6588
		<i>ну й</i> 897	<i>й</i> 4674	13,8

Закінчення табл. 1

№ з/п	Модель СФ	Абсолютна частота вживання незмінного компонента СФ в УНЛК	Абсолютна частота вживання словформ, що входять до незмінного компонента СФ, в УНЛК	Показник асоціації МІ
4	<i>Оце так</i> N ₁ Cop _f	400	<i>оце</i> 1548 <i>так</i> 4676	13,2814
5	<i>Теж мені</i> N ₁ Cop _f	201	<i>теж</i> 2680 <i>мені</i> 2582	12,3535
6	<i>Чим не</i> N ₁ Cop _f	478	<i>чим</i> 2938 <i>не</i> 4844	12,5621
7	<i>Що (ж це) за</i> N ₁ Cop _f	<i>що за</i> 2646	<i>що</i> 4843 <i>за</i> 4831	14,3143
		<i>що це за</i> 738	<i>це</i> 4593	27,7322
		<i>що ж це за</i> 206	<i>ж</i> 4240	41,2658
8	<i>Яке (вже/ж) там</i> N ₁ Cop _f /Inf/Adv	<i>яке там</i> 218	<i>яке</i> 3613 <i>там</i> 3326	11,6741
		<i>яке вже там</i> 17	<i>вже</i> 3946	23,4714
		<i>яке ж там</i> 7	<i>ж</i> 4240	22,088
9	<i>Який там</i> N ₁ Cop _f	<i>який там</i> 358	<i>який</i> 4345 <i>там</i> 3326	12,1239
		<i>яка там</i> 397	<i>яка</i> 4326	12,2791
		<i>які там</i> 474	<i>які</i> 4282	12,5498
10	N ₁ (<i>він</i>) <i>і в Африці</i> N ₁	<i>і в Африці</i> 30	<i>і</i> 4731 <i>в</i> 4864 <i>Африці</i> 510	26,3059
		<i>він і в Африці</i> 5	<i>він</i> 4009	39,1767
		<i>вона і в Африці</i> 5	<i>вона</i> 4137	39,1316
		<i>воно і в Африці</i> 0	—	—
		<i>вони і в Африці</i> 3	<i>вони</i> 4366	38,3166

Отримані результати дають змогу зробити такі висновки. Для всіх обстежених синтаксичних фразеологізмів показник МІ відбиває високий ступінь ($MI \gg 3$) не випадковості поєднання словоформ, що є кількісним підтвердженням стійкості зв'язку словоформ у складі незмінних компонентів фразеологізованих моделей речень.

Діапазон варіювання показника МІ для різних моделей з однаковою кількістю словоформ у складі незмінного компонента є невеликим. Так, для синтаксичних фразеологізмів з двочленним незмінним компонентом МІ перебуває в межах від 11,6741 (*яке там*) до 14,3143 (*що за*). МІ для трикомпонентних моделей є приблизно вдвічі вищим, коливається в межах від 22,088 (*яке ж там*) до 28,398 (*де вже там*). МІ для чотирикомпонентних моделей є ще вищим – від 38,31 (*вони і в Африці*) до 41,265 (*що ж це за*). Відповідно зафіксовано статистично вірогідний зв'язок між кількістю компонентів конструкції і величиною показника МІ. При цьому цікаво, що чим більшою є кількість компонентів, тим меншою є частота конструкції, водночас тим більшим є коефіцієнт МІ (саме через врахування абсолютної частоти більшої кількості словоформ).

Обстеження варіантів моделей фразеологізованих речень демонструє таку закономірність: родові або числові варіанти моделі мають близькі показники МІ (відмінності стосуються першого знака після коми, тому це не впливає на значення цілого числа), що є аргументом на користь їхньої кваліфікації як варіантів моделей, а не окремих моделей. Водночас варіантам моделей речення, пов'язаним з уведенням часток до складу незмінного компонента, тобто зі збільшенням кількості компонентів, властивий значно більший показник асоціації МІ.

Коефіцієнт МІ запропоновано в теорії інформації, і з погляду цієї теорії немає значення, що саме ми обраховуємо. Проте практика здійснення статистичних досліджень у лінгвістиці свідчить, що виконання таких обчислень для мовних одиниць різного типу має специфіку, зумовлену їхнім неоднаковим статусом і механізмом утворення.

У науковій літературі неодноразово наголошено, що показник MI виявляється невиправдано великим для поєднань слів із дуже низькою частотою (наприклад, частотою 1) [Evert; Seretan; Stubbs 1995; Залесская; Ягунова, Пивоварова; Хохлова]. Щоб уникнути підвищення значущості таких конструкцій, дослідники пропонують кілька модифікованих формул коефіцієнта MI – MI^2 , MI^3 , *salience* і под. Усі вони в той чи інший спосіб підвищують значущість частоти конструкції.

Щодо правомірності введення альтернативних формул В. Серетан (V. Seretan) зазначає: “Зрештою не існує єдиного показника, що міг би бути запропонований для всіх цілей. Фокус новітніх досліджень було зсунуто з порівняння окремих якостей стандартно використовуваних ПА (показників асоціації) до відкриття альтернативних не так широко розповсюджених ПА, що можуть надати оптимальні результати в певних умовах <...>” [Seretan : 43]. Ш. Еверт виділяє як окрему групу статистичних показників такі, що є похідними від базових, та називає їх “евристичними формулами” (грецьк. *εвриστικω* (*heuristiciko*) – знаходжу, відшукую, відкриваю) [Evert : 77, 89–91].

Б. Делль здійснила експериментальну перевірку модифікацій MI^k для k від 2 до 10 і дійшла до висновку, що саме MI^3 дає оптимальні результати, “хороший компроміс між урахуванням занадто рідкісної події та її нехтуванням” [Daille 1994 : 139]:

$$MI^3 = \log_2 \frac{(O_{11})^3}{E_{11}}, \quad (6)$$

де MI^3 – коефіцієнт MI^3 ,
 O_{11} – спостережувана частота;
 E_{11} – очікувана частота.

Відповідно MI^3 обраховуємо за формулою (7):

$$MI^3(x, y) = \log_2 \frac{f^3(x, y) \times N}{f(x) \times f(y)}, \quad (7)$$

де MI^3 – коефіцієнт MI^3 , а решта компонентів ідентична до наведених у формулі (3).

Результати здійснених підрахунків відбито в таблиці 2, для наочності зіставлення подано й показник MI .

На думку Ш. Еверта, " MI^k Делль є простим прикладом **параметричного показника асоціації** [виділення Ш. Еверта – Г.С.]. Значення параметра k може бути обране вільно (у принципі можливий будь-який $k > 0$), для того щоб модифікувати властивості показника. У такий спосіб може бути можливим “налаштування” параметричних показників до потреб специфічних застосувань” [Evert : 90].

Таблиця 2

Показники асоціації MI та MI^3 для моделей синтаксичних фразеологізмів (СФ) в українській мові

№ з/п	Модель СФ	Абсолютна частота вживання незмінного компонента СФ в УНЛК	Показник асоціації MI	Показник асоціації MI^3
1	<i>Ати-бати, йшли</i> $N_1 \text{ Cop}_f / \text{Inf}/\text{в } N_4$	0	–	–
2	<i>Де (вже) там</i> $N_1 \text{ C op}_f / \text{Inf}/\text{Adj}/\text{Adv}$	<i>де там</i> 552	12,7973	31,0156
		<i>де вже там</i> 59	28,398	40,1634
3	<i>Ну i/й</i> $N_1 \text{ Cop}_f$	<i>ну i</i> 823	13,6588	33,0302
		<i>ну й</i> 897	13,8	33,4086
4	<i>Оце так</i> $N_1 \text{ Cop}_f$	400	13,2814	30,5704
5	<i>Теж мені</i> $N_1 \text{ Cop}_f$	201	12,3535	27,6568
6	<i>Чим не</i> $N_1 \text{ Cop}_f$	478	12,5621	30,3661
7	<i>Що (ж це) за</i> $N_1 \text{ Cop}_f$	<i>що за</i> 2646	14,3143	37,0558
		<i>що це за</i> 738	27,7322	43,4498
		<i>що ж це за</i> 206	41,2658	56,6392
8	<i>Яке (вже/ж) там</i> $N_1 \text{ Cop}_f / \text{Inf}/\text{Adv}$	<i>яке там</i> 218	11,6741	27,2113
		<i>яке вже там</i> 17	23,4714	31,6472
		<i>яке ж там</i> 7	22,088	27,7033

Закінчення табл. 2

№ з/п	Модель СФ	Абсолютна частота вживання незмінного компонента СФ в УНЛК	Показник асоціації МІ	Показник асоціації МІ ³
9	<i>Який там</i> N ₁ Сор _f	<i>який там</i> 358	12,1239	31,0525
		<i>яка там</i> 397	12,2791	29,5468
		<i>які там</i> 474	12,5498	30,3289
10	N ₁ (<i>він</i>) і в Африці N ₁	<i>і в Африці</i> 30	26,3059	36,1202
		<i>він і в Африці</i> 5	39,1767	43,8209
		<i>вона і в Африці</i> 5	39,1316	43,7754
		<i>воно і в Африці</i> 0	—	—
		<i>вони і в Африці</i> 3	38,3166	41,4867

З наведених у таблиці 2 даних видно, що відмінність коефіцієнта МІ³ для фразеологізованих речень із дво- і тричленним компонентом не є такою значною, як у випадку з показником МІ. Для синтаксичних фразеологізмів із двочленим незмінним компонентом коефіцієнт МІ³ перебуває в межах від 27,2113 (*яке там*) до 37,0558 (*що за*), а з тричленим – від 27,7033 (*яке ж там*) до 40,1643 (*де вже там*). МІ³ для чотирикомпонентних моделей закономірно є вищим – від 41,4867 (*вони і в Африці*) до 56,6392 (*що ж це за*). При цьому важливою видається встановлена закономірність: показники МІ³ виявилися близькими для базової моделі та для її варіантів навіть за умови більшої кількості словоформ у складі незмінного компонента моделі.

Оскільки фразеологізовані речення є одиницями з особливим статусом, зумовленим їхньою подвійною природою як синтаксичних та фразеологічних одиниць водночас, цілком умотивованим вважаємо за необхідне зіставити отримані результати обчислення МІ з відповідними показниками для традиційних (лексичних)

фразеологізмів та традиційних (нефразеологізованих) речень. До аналізу залучено по 10 одиниць обох типів (дво- і трикомпонентних). Результати наводимо в таблицях 3 і 4 відповідно.

Таблиця 3

Показники асоціації МІ та МІ³
для лексичних фразеологізмів (ЛФ) в українській мові

№ з/п	ЛФ	Абсолютна частота вживання ЛФ в УНЛК	Абсолютна частота вживання в УНЛК словформ-компоненті в ЛФ	Показник асоціації МІ	Показник асоціації МІ ³
1	<i>Блудний син</i>	61	<i>блудний 108 син 2002</i>	15,633	27,4960
2	<i>Горишки побили</i>	7	<i>горишки 200 побили 528</i>	13,543	19,1588
3	<i>Дала гарбуза</i>	3	<i>дала 1769 гарбуза 194</i>	10,6202	13,7926
4	<i>Наріжний камінь</i>	101	<i>наріжний 143 камінь 1367</i>	16,507	29,8242
5	<i>Пекти раків</i>	14	<i>пекти 321 раків 175</i>	15,455	23,0701
6	<i>Горобцям дулі давати</i>	3	<i>горобцям 31 дулі 138 давати 1584</i>	33,742	36,9122
7	<i>За царя Гороха</i>	21	<i>за 4830 царя 1040 Гороха 47</i>	31,4272	40,2123
8	<i>Кишки грають мари</i>	1	<i>кишки 338 грають 946 мари 569</i>	27,4059	27,4059
9	<i>Скакати в гречку</i>	6	<i>скакати 161 в 4864 гречку 290</i>	29,671	34,8411
10	<i>Ускочити в халепу</i>	9	<i>ускочити 65 в 4864 халепу 316</i>	31,441	37,7864

Таблиця 4

Показники асоціації МІ і МІ³ для
нефразеологізованих речень в українській мові

№ з/п	Речення	Абсолютна частота вживання речення в УНЛК	Абсолютна частота вживання в УНЛК словоформ-компоненті в речення	Показник асоціації МІ	Показник асоціації МІ ³
1	<i>Я співаю</i>	80	<i>я 3481 співаю 229</i>	14,142	26,7874
2	<i>Дівчина гарна</i>	21	<i>дівчина 1468 гарна 1189</i>	11,081	19,8671
3	<i>Соловей тьохкає</i>	3	<i>соловей 316 тьохкає 38</i>	15,458	18,6285
4	<i>Серце тьохкає</i>	8	<i>серце 2182 тьохкає 38</i>	14,085	20,0853
5	<i>Мені добре</i>	195	<i>мені 2581 добре 3129</i>	12,088	27,3026
6	<i>Прийшла весна</i>	75	<i>прийшла 1729 весна 1189</i>	12,682	25,1409
7	<i>Я його кохаю</i>	15	<i>я 3481 його 4702 кохаю 344</i>	26,366	34,1804
8	<i>Ти моя любов</i>	5	<i>ти 3165 моя 2287 любов 1879</i>	23,506	28,1521
9	<i>Я їду додому</i>	12	<i>я 3481 їду 630 додому 2086</i>	26,343	34,1106
10	<i>Був сонячний день</i>	6	<i>був 3900 сонячний 624 день 2960</i>	24,688	29,8584

З таблиць 1 і 3 видно, що частота вживання фразеологізованих речень у корпусі є суттєво вищою, ніж частота лексичних фразеологізмів, велика частина яких має частоту до 10. Зафіксовані високі показники MI для всіх лексичних фразеологізмів ($MI \gg 3$) засвідчують не випадковість зв'язку словоформ у їхньому складі, високий ступінь їхнього злиття. Діапазон коефіцієнта MI є незначно більшим, ніж цей показник у фразеологізованих реченнях: для двокомпонентних лексичних фразеологізмів він перебуває в межах від 10,6202 (дала гарбуза) до 16,507 (наріжний камінь), для трикомпонентних – від 27,4059 (кишки грають мари) до 33,742 (горобцям дулі давати), при цьому для трикомпонентних моделей показники є значно вищими, що підтверджує більшу стійкість поєднання складників лексичних фразеологізмів, ніж синтаксичних.

Загалом можна зробити висновок, що коефіцієнт MI^3 зменшує показник спільної інформації для лексичних фразеологізмів як переважно низькочастотних мовних одиниць. Кількісні дані, отримані для стійких одиниць, що мають частоту 1, демонструють тотожність показників MI і MI^3 , тобто застосування критерію MI^3 до таких одиниць не має смислу.

Для всіх проаналізованих нефразеологізованих речень зафіксовано високий коефіцієнт MI ($MI \gg 3$). Проте аналіз отриманих даних виявив несподіваний для нас результат. Показники MI для двокомпонентних нефразеологізованих речень, лексичних фразеологізмів і синтаксичних фразеологізмів перебувають майже в одному діапазоні. Статистично вірогідні відмінності зафіксовано в показниках MI для трикомпонентних конструкцій: найнижчі показники мають нефразеологізовані речення, за ними йдуть синтаксичні фразеологізми, найвищі показники зафіксовано для лексичних фразеологізмів. Якщо у випадку з багатокомпонентними конструкціями таке розташування є цілком прогнозованим, то одержані дані для двокомпонентних одиниць змушують замислитись над причинами близькості показників спільної інформації для одиниць, що мають різний статус та різні механізми утворення. На нашу думку, близькі значення коефіцієнтів не можуть інтерпретуватися без

урахування різних параметрів, “вихідних даних”, властивих проаналізованим одиницям. Так, для лексичних фразеологізмів визначальною особливістю є цілісність значення конструкції, нефразеологізовані речення мають граматичні передумови невинноводності поєднання словоформ (наприклад, узгодження в роді, числі, відмінку іменних частин мови), а синтаксичні фразеологізми, не маючи таких виражених передумов злиття компонентів, демонструють близькі показники спільної інформації.

Коефіцієнт MI^3 для двокомпонентних одиниць перебуває в межах: для синтаксичних фразеологізмів – від 27,6568 (*теж мені*) до 37,0558 (*що за*); для лексичних фразеологізмів – від 13,7926 (*дала гарбуза*) до 29,8242 (*наріжний камінь*); для нефразеологізованих речень – від 18,6285 (*Соловей тьохкає*) до 27,3026 (*Мені добре*). Для трикомпонентних конструкцій – відповідно від 27,7033 (*яке ж там*) до 43,4498 (*що це за*), від 27,4059 (*кишки грають мари*) до 40,2123 (*за царя Гороха*), від 28,1521 (*Ти моя любов*) до 34,1804 (*Я його кохаю*). Отже, найвищими виявилися значення коефіцієнта MI^3 для синтаксичних фразеологізмів.

Отже, показник асоціації MI видається придатним для визначення коректності виділення фразеологізованої моделі речення та вірогідності встановлення стійкості поєднання двох або більше словоформ у межах незмінного компонента моделі речення. Здійснений статистичний аналіз дав змогу підтвердити правильність висунутої гіпотези про наявність високого ступеня ($>>3$) невинноводності поєднання словоформ у межах незмінного компонента всіх обстежених моделей фразеологізованих речень.

Друга гіпотеза підтвердилася частково: відмінності в показниках невинноводності появи словоформ виявлено в різних групах мовних одиниць – лексичних фразеологізмів, нефразеологізованих речень і фразеологізованих речень – тільки для трикомпонентних конструкцій.

З-поміж чинників, які впливають на коректність здійснених підрахунків, виділяємо такі: неможливість у межах УНЛК обробувати окремо речення з різним частиномовним наповненням

змінного компонента (наприклад, *Де там* N₁Cor_B, *Де там* Inf, *Де там* Adj, *Де там* Adv) та потребу залучення експерта для розмежування омонімів (наприклад, *там* з локативним та із заперечним значенням; *горох* як загальна і *Горох* як власна назва).

На значення показника МІ впливає кілька чинників: частота конструкції, частота слівформ, кількість компонентів конструкції, обсяг корпусу та тип мовної одиниці (у нашому випадку – фразеологізоване речення / лексичний фразеологізм / нефразеологізоване речення). Модифікована формула МІ³ збільшує вагу частоти вживання конструкції в корпусі, унаслідок чого найвищі результати отримують саме фразеологізовані речення.

Перспективи подальших досліджень бачимо в обчисленні інших показників асоціації для моделей фразеологізованих речень української мови та в зіставленні отриманих результатів із коефіцієнтом МІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балобанова Л. А. Семантико-прагматический потенциал синтаксических фразеологизмов и их лексикографическое представление в словаре учебного типа : автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. пед. наук / Л. А. Балобанова / Московский гос. ун-т имени М. В. Ломоносова. – М., 2004. – 28 с.
2. Величко А. В. Синтаксическая фразеология для русских и иностранцев : Учебное пособие / А. В. Величко. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 96 с.
3. Всеволодова М. В., Лим Су Ён. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Ён Лим Су. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 164 с.
4. Залесская В. В. Программа выявления в тексте двучленных статистически значимых осмысленных коллокаций (на материале русского языка) / В. В. Залесская // Технологии информационного общества в науке, образовании и культуре : сборник научных статей. Труды XVII Всероссийской объединенной конференции “Интернет и современное общество” (IMS-2014), Санкт-Петербург, 19–20 ноября 2014 г. – СПб : Университет ИТМО, 2014. – С. 283–289.
5. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / М. І. Личук / НАН України; Інститут української мови. – К., 2001. – 16 с.

6. Личук М. І., Шинкарук В. Д. Ступені фразеологізації речень / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2001. – 136 с.
7. Русская грамматика: В 2-х т. – Т. 2. Синтаксис / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
8. Ситар Г. В. Статус синтаксичних фразеологізмів у системі фразеологічних одиниць / Г. В. Ситар // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – № 2. – С. 66–74.
9. Ситар Ганна. Конструкційна граматика як теоретичне підґрунтя дослідження фразеологізованих речень / Г. Ситар // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. на пошану член-кореспондента НАН України І.Р. Вихованця / [редкол. : Н.М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 2 (4). – С. 192–205.
10. Хохлова М. В. Исследование лексико-синтаксической сочетаемости в русском языке с помощью статистических методов (на базе корпусов текстов): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук / М. В. Хохлова. – Санкт-Петербург, 2010. – 26 с.
11. Шмелёв Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Д. Н. Шмелёв. – М. : URSS, 2006. – 148 с.
12. Ягунова Е. В., Пивоварова Л. М. От коллокаций к конструкциям / Е. В. Ягунова, Л. М. Пивоварова // ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Труды Института лингвистических исследований РАН. – Т. X. – Ч. 2. Русский язык: грамматика конструкций и лексико-семантические подходы / Ред. тома С. С. Сай, М. А. Овсянникова, С. А. Оскольская. – СПб.: Наука, 2014. – С. 568–617.
13. Church K., Hanks P. Word association norms, mutual information, and lexicography / K. Church, P. Hanks // Computational Linguistics. – № 16(1). – 1990. – Pp. 22–29.
14. Daille B. Approche mixte pour l'extraction automatique de terminologie : statistiques lexicales et filtres linguistiques. Thèse de Doctorat en Informatique Fondamentale / B. Daille. – Université Paris 7, 1994. – 228 p.
15. Evert S. The Statistics of Word Cooccurrences: Word Pairs and Collocations / S. Evert : PhD dissertation, IMS, University of Stuttgart, 2004 (Published in 2005). – 353 P. – Free PDF available from <http://purl.org/stefan.evert/PUB/Evert2004phd.pdf>.
16. Fano Robert M. Transmission of Information: A Statistical Theory of Communications / Robert M. Fano // The Technology Press, M.I.T., and John Wiley & Sons, Inc. – New York, 1961. – 389 p.
17. Fillmore Charles J. The Mechanisms of “Construction Grammar” / Charles J. Fillmore // Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. – 1988. – P. 35–55.
18. Fillmore C. J., Kay P., O'Connor M. C. Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: the Case of *let alone* / C. J. Fillmore, P. Kay, M. C. O'Connor // Language. – 1988. – 64(3). – P. 501–538.

19. Goldberg A. E. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. 1 edition / A. E. Goldberg. – University Of Chicago Press, March 15, 1995. – 271 p.

20. Goldberg Adele E. *Constructions : a New Theoretical Approach to Language* / Adele E. Goldberg // *Trends in Cognitive Sciences*. – 2003. – Vol. 7 – No. 5 May. – P. 219–224.

21. Petrovic S., Snajder J., Basic B. D., Kolar M. Comparison of collocation extraction for document indexing / S. Petrovic, J. Snajder, B. D. Basic, M. Kolar // *Journal of Computing and information technology*. – 2006. – 14 (4). – P. 321–327.

22. Seretan V. *Syntax-Based Collocation Extraction* / V. Seretan // *Text Speech and Language Technology*. Series Editors Nancy Ide, Jean Véronis. – Volume 44. – Dordrecht – Heidelberg – London – New York : Springer, 2011. – 222 p.

23. Stubbs M. Collocations and semantic profiles: On the cause of the trouble with quantitative studies / M. Stubbs // *Functions of Language*. – 1995. – 2, 1. – P. 23–55.

24. Stubbs M. *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics* / M. Stubbs. – Blackwell, Oxford, 2001. – 288 p.

REFERENCES

1. Balobanova L.A. (2004) *Semantiko-pragmaticsхий potentsial sintaksicheskikh frazeologizmov i ikh leksikograficheskoe predstavlenie v slovare uchebnogo tipa* [*Semantic and Pragmatic Potential of Syntactic Idioms and Their Lexicographic Representation in the Dictionary of Educational Type*] (PhD Thesis), Moscow: Moscow State University named after M.V. Lomonosov, 28 p. (in Russian).

2. Velichko A.V. (1996) *Sintaksicheskaya frazeologiya dlya russkikh i inostrantsev* [*Syntactic Phraseology for Foreigners*]. Moscow: Moscow State University named after M.V. Lomonosov, 96 p. (in Russian).

3. Vsevolodova M.V., Lim Su Yen. (2002) *Printsipy lingvisticheskogo opisaniya sintaksicheskikh frazeologizmov: Na materiale sintaksicheskikh frazeologizmov so znacheniem otsenki* [*Principles of Linguistic Description of Syntactic Idioms: On the Basis of Syntactic Idioms with Evaluative Meaning*]. Moscow : MAKS Press, 164 p. (in Russian).

4. Zalesskaya V.V. (2014) *Programma vyyavleniya v tekste dvuchlennykh statisticheskikh znachimykh osmyslennykh kollokatsiy (na materiale russkogo yazyka)* [*Programme of Identification of the Binominal Statistically Significant Meaningful Collocations in the Text (Based on the Russian Language)*]. Proceedings of the Internet i sovremennoe obshchestvo (Russia, Saint Petersburg, November 19-20, 2014), Saint Petersburg: ITMO University, pp. 283-289 (in Russian).

5. Lychuk M.I. (2001) *Stupeni frazeologhizatsiji rechenj* [*Levels of Sentences Phraseologization*] (PhD Thesis), Kyiv: NAS of Ukraine; Institute of the Ukrainian Language, 16 p. (in Ukrainian).

6. Lychuk M.I., Shynkaruk V.D. (2001) *Stupeni frazeologhizatsiji rechenj* [*Levels of Sentences Phraseologization*]. Chernivci: Ruta, 136 p. (in Ukrainian).

7. Shvedova N.Yu. (ed.) (1980) *Russkaya grammatika: v 2-kh t* [*Russian Grammar: In 2 Vol.*]. Moscow: Nauka, vol. 2, 709 p. (in Russian).

8. Sytar H.V. (2011) Status syntaksychnykh frazeologhizmiv u systemi frazeologhichnykh odyncyj [*Status of Syntactic Idioms in the System of Phraseological Units*]. *Bulletin of Donetsk National University. Part B. Humanities*, no. 2, pp. 66-74. (in Ukrainian).
9. Sytar Hanna (2015) Konstrukciyna ghramatyka jak teoretychne pidgruntja doslidzhennja frazeologhizovanykh rechenj [*Construction Grammar as a Theoretical Background of Syntactic Idioms Studying*]. *Typology and Functions of Language Units : Scientific Journal to Respect of Corresponding Member of NAS of Ukraine I. R. Vykhovalnets*, no. 2 (4), pp. 192-205 (in Ukrainian).
10. Khokhlova M.V. (2010) Issledovanie leksiko-sintaksicheskoy sochetaemosti v russkom yazyke s pomoshchyu statisticheskikh metodov (na baze korpusov tekstov) [*The Study of Lexical and Syntactic Compatibility in the Russian Language with the help of Statistical Methods (Based on the Corpus of Texts)*] (PhD Thesis), Saint Petersburg: Saint Petersburg State University, 26 p. (in Russian).
11. Shmelev D.N. (2006) Sintaksicheskaya chlenimost vyskazyvaniya v sovremennom russkom yazyke [*Syntactic Divisibility of Statement in the Modern Russian Language*]. Moscow: URSS, 148 p. (in Russian).
12. Yagunova Ye.V., Pivovarova L.M. (2014) Ot kollokatsiy k konstrukttsiyam [*From Collocations to Constructions*]. *ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. Works of the Institute of Linguistic Researches of RAS*, vol. X, part 2. Russkiy yazyk: grammatika konstrukttsiy i leksiko-semanticheskie podkhody [*The Russian Language: Construction Grammar and Lexical and Semantic Approaches*], pp. 568-617 (in Russian).
13. Church K., Hanks P. (1990) Word Association Norms, Mutual Information, and Lexicography. *Computational Linguistics*, no. 16(1), pp. 22-29.
14. Daille B. (1994) *Approche Mixte Pour L'extraction Automatique de Terminologie: Statistiques Lexicales et Filtres Linguistiques* (PhD Thesis), Paris : Université Paris, 228 p.
15. Evert S. (2004) (Published in 2005) *The Statistics of Word Cooccurrences: Word Pairs and Collocations* (PhD Thesis) (electronic source), Stuttgart: University of Stuttgart, 353 p. Available at: <http://purl.org/stefan.evert/PUB/Evert2004phd.pdf>.
16. Fano Robert M. (1961) *Transmission of Information: A Statistical Theory of Communications*. New York : The Technology Press, M.I.T., and John Wiley & Sons, Inc, 389 p.
17. Fillmore Charles J. (1988) *The Mechanisms of "Construction Grammar"*. *Proceedings of the Fourteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, pp. 35-55.
18. Fillmore C.J., Kay P., O'Connor M.C. (1988) *Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: the Case of let alone*. *Language*, no. 64(3), pp. 501-538.
19. Goldberg A.E. (1995) *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. University of Chicago, 271 p.
20. Goldberg Adele E. (2003) *Constructions: a New Theoretical Approach to Language*. *Trends in Cognitive Sciences*, vol. 7, no. 5, pp. 219-224.

21. Petrovic S., Snajder J., Basic B.D., Kolar M. (2006) Comparison of collocation extraction for document indexing. *Journal of Computing and information technology*, vol. 14 (4), pp. 321-327.

22. Seretan V. (2011) Syntax-Based Collocation Extraction. *Text Speech and Language Technology* (eds. Nancy Ide, Jean Véronis), vol. 44. Dordrecht - Heidelberg - London - New York : Springer, 222 p.

23. Stubbs M. (1995) Collocations and semantic profiles: On the cause of the trouble with quantitative studies. *Functions of Language*, vol. 2, 1, pp. 23-55.

24. Stubbs M. (2001) *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics*. Blackwell, Oxford, 288 p.

Стаття надійшла до редколегії 06.09.15

Анна Ситарь, канд. філол. наук, доц., докторант
Донецький національний університет, Вінниця

**Статистический анализ фразеологизированных предложений:
мера ассоциации *mutual information***

*Статья посвящена статистическому анализу фразеологизированных предложений украинского языка. Обоснована целесообразность применения статистического критерия *mutual information* для установления коэффициента неслучайности определенной последовательности слов в тексте.*

*Приведены результаты вычисления *mutual information* для моделей фразеологизированных предложений по данным Украинского национального лингвистического корпуса. Доказано, что все проанализированные модели предложений обладают высокой степенью неслучайности компонентов, которые входят в состав неизменяемой части предложения. Для исследуемых единиц предложено вычисление модифицированного показателя $MI - MI^3$.*

Полученные данные сопоставлены с соответствующими показателями MI и MI^3 для лексических фразеологизмов и нефразеологизированных предложений. Выделены факторы, влияющие на корректность проведенных расчетов.

Ключевые слова: *конструкция, конструкционная грамматика, корпус текстов, синтаксический фразеологизм, статистический анализ, мера ассоциации *mutual information*, мера ассоциации MI^3 , украинский язык, фразеологизированное предложение.*

Hanna Sytar, PhD of Philology, Associate Professor, Doctoral Candidate
Donetsk National University, Vinnytsya

**Statistical analysis of sentences with phraseological structures:
association measure of *mutual information***

The article is devoted to the statistical analysis of the sentences with phraseological structures of the Ukrainian language. Expediency of application of statisti-

cal criterion of mutual information was substantiated for determining the nonrandom measure of a certain sequence of words in the text.

There were provided the results of mutual information computation for the models of sentences with phraseological structures according to the data of Ukrainian National Linguistic Corpus. There was proved that all the analyzed sentences models have a high degree of components non-randomness that make up invariable part of the sentence. There were suggested the computation of the modified measure of $MI - MI^3$ for the researched units.

Obtained data was compared with the corresponding measures of MI and MI^3 for lexical phraseologisms and non-idiomatic sentences. There were singled out the factors that affect the correctness of calculations performed.

Keywords: *construction, construction grammar, text corpus, syntactic idiom, statistical analysis, association measure of mutual information, association measure of MI^3 , sentence with phraseological structure.*

РЕЦЕНЗІЇ

ЩЕ ОДИН КРОК У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗІ СЛАВІСТИКИ

Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik (Polyslav), Band 17. – Verlag Otto Sagner, Munchen – Berlin – Washington/D.C., 2014. – 252 p.

11–14 вересня 2013 р. Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка приймав у своїх стінах учасників Міжнародної лінгвістичної конференції POLYSLAV XVII – членів асоціації славістів POLYSLAV⁴, які представляли Україну, Польщу, Росію, Німеччину, Швейцарію, Болгарію, Сербію, Словенію, Іспанію, Чехію, Угорщину – усього близько 50 осіб. За результатами роботи конференції, робочими мовами якої згідно з традиціями асоціації були всі слов'янські, а також англійська й німецька мови, вийшов друком черговий збірник наукових праць POLYSLAV 17, що об'єднав студії над низкою лінгвістичних, дидактичних, перекладознавчих, історико-лінгвістичних питань на матеріалі польської, української, російської, словенської, сербської, старослов'янської, чеської, русинської, болгарської мов. Статті у збірнику охоплюють широке коло лінгвістичних проблем і подані українською, польською, англійською, русинською, російською мовами. Уперше за всі роки існування асоціації славістів POLYSLAV саме в 17-му випуску її напрацювань було застосовано новий критерій відбору статей для друку шляхом подвійно-

⁴ Асоціація славістів POLYSLAV започаткувала своє існування 1997 року, коли в Констанцькому університеті (Німеччина) відбулась перша конференція, присвячена дослідженням слов'янських мов. З того часу конференція щороку відбувається в різних містах і країнах Європи і поєднує аспірантів і викладачів провідних університетів Європи, коло наукових інтересів яких охоплює широкий спектр слов'янської лінгвістичної проблематики. Сайт асоціації: <http://www.polyslav-as.org/media-en.html>.

го сліпого рецензування групою експертів із 28 осіб – докторів наук, фахівців з різних мов та різних лінгвістичних галузей, що мало забезпечити високу якість наукового матеріалу.

Найширше у виданні представлені дослідження з семантики та перекладознавства. Так, проблеми лексичної семантики висвітлюють на матеріалі польської мови *Piotr Batko* (*Czy można mówić o “znaczeniu seksualnym” jednostki języka z kształtem pragnąć? Analiza semantyczna*) й *Joanna Zaucha* (*Lingwistyczne koncepcje znaczenia określę gradacyjnych*), на матеріалі русинської мови (діалекту) – *Aleksander Mudri* (*Гиперонимийни и гипонимийни одношения у польодільскей лексики Руснацох у Войводини*). Порівнянню семантичних аспектів уживання окремих лексем польської мови в діяхронії й синхронії присвячені дослідження таких науковців, як *Aleksandra Potocka* (*Wczoraj i dziś leksemu talent. Jednemu dal pięć talentów... (Mt 25, 15 BT)*) й *Anna Kisiel* (*Wszak, wszakże, wszelako a kontekstowość partykuł*).

Ще один напрямок семантичних студій – дериваційна семантика – представлений науковою розвідкою: *Magdalena Wanot-Miśtura* (*Kierunki derywacji odrzeczownikowej na przykładzie wybranych grup semantycznych*), яка обстежує особливості словотвору в назвах професій і посад у польській мові. Питання синтаксичної семантики порушують у своїх працях дослідниці *Monika Jabłońska* (*Warianty analityczne konstrukcji celownikowych w języku polskim*), *Marta Zuchowicz* (*Charakterystyka semantyczna i syntaktyczna polskich czasowników pamiętać coś komuś i zapomnieć coś komuś*) та *Aneta Wysocka* (*Ikoniczność składni wypowiedzi dziennikarskiej. O roli sekwencyjności w relacjach Ryszarda Kapuścińskiego z przebiegu dramatycznych wydarzeń*).

Аспекти взаємодії семантики і прагматики зачіпає у своїй науковій розвідці *Sebastian Przybyszewski* (*On literality and literal sense*), розглядаючи співвідношення понять “пряме значення – переносне значення”, історію їхнього виникнення, особливості уживання, проблему втрати значення, критерії визначення тощо. Питанням історичної семантики присвячена

праця: *Katarina Begović (Hands in the Indo-European context. Semantic development of the Indo-European “left-right” opposite pair in Serbian and other Slavonic languages)*, де авторка проводить семантичну реконструкцію первинних етимологічних значень антонімічної пари “лівий-правий”, наголошуючи на необхідності комплексного підходу у вивченні лексичного значення слова із залученням як етимологічних, так і лексикологічних методів (на матеріалі сербської та інших слов'янських мов).

Взаємозв'язки семантики й просодії в первинних інтер'єктивах української мови обстежує *Олена Мельник (Семантика первинних вокалічних вигуків української мови)*, досліджуючи варіативність семантичного спектра українських вокалічних вигуків *e, u, i, y*. Питанням надсегментної фонетики присвячено також працю: *Marzena Stępień (Właściwości prozodyczne wyrażeń parentetycznych. Na przykładzie języka polskiego)*, де автор вивчає просодичні властивості парентетичних конструкцій у польській мові порівняно з їх дослідженнями англійською та німецькою мовами й пропонує враховувати специфічну функцію таких конструкцій у теморематичній структурі висловлювання.

Значну увагу у POLYSLAV 17 приділено дослідженням із перекладознавства, в основному – історичного (*Екатерина Федорова. Особенности перевода инфинитивных конструкций в Толковом Евангелии от Луки Феофилакта Болгарского; Наталья Николенкова. Механизм транслитерации топонимов в переводческой практике XVII века; Ксения Комарова. О некоторых переводческих стратегиях С. С. Волкова. На примере перевода “Достопамятное в Европе” (1747); Zofia Brzozowska. Język przekładów Ksiąg Mądrościowych Starego Testamentu w XIII–wiecznych paremijnikach słowiańskich (na przykładzie Prz 9, 1–6)*). Теоретичним і практичним аспектам сучасного перекладу присвячено праці *Марії Іваницької (Слов'янізми як проблема трансляції. Німецько-український переклад)* та *Світлани Терехової (Современные подходы в лингвистике и теории перевода. Полипарадигмальный переводческий анализ текста)*.

Окремі розвідки висвітлюють питання лінгводидактики при вивченні іноземних мов (*Katarzyna Bednarska. Kto powinien gotować, a kto zarabiać? Stereotypowe postrzeganie ról przez podręczniki do nauczania języka polskiego i języka słoweńskiego jako obcego*) та питання міжмовної інтерференції – на фонетичному рівні (*Ekaterina Kislova. Ukrainian pronunciation of the 18th century Russian clergy Issues of Existence and Status*) та на лексико-морфологічному рівні (*Яна Мацурова. Русско-чешские интерференции в чешской речи русофонных жителей Праги. Лексический аспект*).

Дещо менше порівняно зі студіями над семантичною та перекладознавчою проблематикою представлені у збірнику POLYSLAV 17 дослідження з історичної граматики та сучасних морфології й синтаксису. Так, *Joanna Getka* у своїй науковій праці *Morphology of the 18th-century "Simple Parlanсe" (based on selected Basilian typography publications in the Rus' language from Pochayov)*, вивчаючи морфологічні риси світських та релігійних текстів, друкованих у василіанській друкарні Почаєва у XVIII ст., доходить висновку, що т. зв. проста мова цих пам'яток була мовою повсякденного спілкування, зрозумілою для всіх читачів, а отже, у цих пам'ятках прекрасно збережено розмовну українську мову кінця XVIII ст.

Питання сучасної граматики вивчають *Тетяна Жигун* (*Інтерфікси в системі морфемних одиниць*), *Ildikó Pálosi* (*Выражение рефактива в русском языке*) та *Radoslav Tsonev* (*Adversative conjunctions in Bulgarian colloquial speech*) – на матеріалі української, російської та болгарської мов відповідно. Синтаксичні засоби формування вербального ритму, їхнє місце серед ритмотвірних одиниць інших мовних рівнів, участь синтаксичних засобів у виконанні ритмом прагматичної функції в українському фольклорному тексті аналізує *Віра Берковець* (*Синтаксичний паралелізм як засіб творення ритму в українських народних замовляннях зубного болю*).

Питанням ономастики у збірнику POLYSLAV 17 присвячена праця: *Natalia Siudzińska* (*Formacje ekspresywne od nazw pokrewieństwa*), де описано експресивні форми, похідні від

власних імен, а також механізми творення експресивних форм від назв спорідненості. Дослідження слов'янської філології й історії представлені в науковій розвідці *Ольги Саприкіної (Академик В. И. Ламанский как исследователь славянской филологии и истории)*; дослідження з історії розвитку освіти на слов'янських землях презентує *Piotr Kręzel (Drogi edukacyjne Serbów w XVIII wieku)*.

Для повноти відображення лінгвістичної проблематики мов слов'янського світу в наступні випуски POLYSLAV варто було би ввести наукові розвідки на матеріалі білоруської, хорватської, македонської та деяких інших слов'янських мов, не представлених у виданні, що не є, разом із тим, недоліком рецензованого збірника, а швидше побажанням на майбутнє науковій спільноті POLYSLAV-у. Бажано було б також розширити окремі аспекти дослідження слов'янських мов, зокрема фонетичний, ономастичний, лінгводидактичний, додати фразеологічний, соціо-, психо-, етнолінгвістичні блоки тощо.

Вихід чергового збірника наукових праць POLYSLAV 17 є істотним внеском у розвиток європейської славістики. Ще одним підтвердженням значущості й наукової вагомості рецензованого збірника є той факт, що всі 30 робіт, представлені в POLYSLAV 17, нещодавно були прийняті до бази даних міжнародної системи цитування Web of Science (Режим доступу: https://apps.webofknowledge.com/Search.do?product=WOS&SID=T1ScLZZJ2qdU7Ptje6d&search_mode=GeneralSearch&prID=088feb8c-d6ce-4308-a39b-24927de91274).

Віра Берковець, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Стаття надійшла до редколегії 12.04.15

НАШІ АВТОРИ

- Берковець Віра Володимирівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Гапченко Олена Анатоліївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Зубань Оксана Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Дарчук Наталія Петрівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Колоїз Жанна Василівна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ДВНЗ “Криворізький національний університет”
- Космеда Тетяна Анатоліївна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри україністики Університету імені Адама Міцкевича в Познані
- Межжеріна Ганна Валентинівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри філологічних та природничих дисциплін Національного авіаційного університету
- Лангенбах Маргарита Олександрівна** – кандидат філологічних наук, асистент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ситар Ганна Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету

С е м а ш к о
Тетяна
Федорівна	— кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Т и щ е н к о
Костянтин
Миколайович	— доктор філологічних наук, професор кафедри Близького Сходу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Х о д а к і в с ь к а
Ярина
Володимирівна	— філолог лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗМІСТ

Історія мови

Тищенко Костянтин	
Репліки античного Єгипту в назвах міст України	3
Межжеріна Ганна	
Субстантивно-ад'єктивна форма репрезентації нащадків Володимира Мономаха в Київському літописі	22

Когнітивна семантика

Колоїз Жанна	
Лінгвоментальна репрезентація концепту <i>ВЛАДА</i> в українському афористичному корпусі	40
Гапченко Олена	
Когнітивні аспекти метонімії	53

Лінгвокультурологія. Етнолінгвістика

Космеда Тетяна	
Ще раз про характер народу і характер мови: міф чи реальність	66
Семашко Тетяна	
Лексикографічна фіксація механізмів творення етнокультурних стереотипів із сенсорним компонентом	78

Комп'ютерна лінгвістика

Дарчук Наталія, Зубань Оксана, Лангенбах Маргарита, Ходаківська Ярина	
АГАТ-семантика: семантичне розмічування Корпусу української мови	92

Конструкційна граматики

Ситар Ганна	
Статистичний аналіз фразеологізованих речень: показник асоціації <i>mutual information</i>	103

Рецензії

Берковець Віра	
Ще один крок у дослідженнях зі славістики:	
Beiträge der Europäischen Slavistischen	
Linguistik (Polyslav), Band 17	126
Наші автори	131

СОДЕРЖАНИЕ

История языка

Тищенко Константин	
Реплики античного Египта в названиях городов Украины	3
Межжерина Анна	
Субстантивно-адъективная форма репрезентации потомков	
Владимира Мономаха в Киевской летописи	22

Когнитивная семантика

Колоиз Жанна	
Лингвоментальная форма репрезентации концепта <i>ВЛАСТЬ</i>	
в украинском афористическом корпусе	40
Гапченко Елена	
Когнитивные аспекты метонимии	53

Лингвокультурология. Этнолингвистика

Космеда Татьяна	
Еще раз о характере народа и характере языка:	
миф или реальность	66
Семашко Татьяна	
Лексикографическая фиксация механизмов	
создания этнокультурных стереотипов	
с сенсорным компонентом	78

Компьютерная лингвистика

Дарчук Наталья, Зубань Оксана,	
Лангенбах Маргарита, Ходаковская Ярина	
АГАТ-семантика: семантическая разметка	
Корпуса украинского языка	92

Конструкционная грамматика

Ситарь Анна	
Статистический анализ фразеологизированных предложений:	
мера ассоциации <i>mutual information</i>	103

Рецензии

Берковец Вера

Еще один шаг в исследованиях по славистике:

Beiträge der Europäischen Slavistischen

Linguistik (Polyslav), Band 17 126

Наши авторы 131

CONTENTS

History of Language

Tyshchenko Kostiantyn Replicas of the Graeco-Roman Egypt in city names of Ukraine	3
Mezhzhherina Hanna Substantive-adjectival form of representation of Vladimir Monomah's descendants in Kyiv chronicle	22

Cognitive Semantics

Koloiz Zhanna Linguistic and mental form of representation of <i>POWER</i> concept in Ukrainian aphoristic set	40
Gapchenko Olena The cognitive aspects of metonymy	53

Linguistic Culturology. Ethnolinguistics

Kosmeda Tetiana About character of nation and character of language: myth or reality	66
Semashko Tatiana Lexicographic fixation of mechanisms for creating ethnic and cultural stereotypes with the touch component	78

Computer Linguistics

Darchuk Natalia, Zuban Oksana, Langenbakh Margaryta, Khodakivska Yaryna AGAT- semantics: semantic markup of the Ukrainian Korpus	92
--	----

Construction Grammar

Sytar Hanna Statistical analysis of sentences with phraseological structures: association measure of <i>mutual information</i>	103
--	-----

Review

Berkovets Vira
One more step in the study of Slavistics:
Beiträge der Europäischen Slavistischen
Linguistik (Polyslav), Band 17 126

Information about the authors 131

Кафедра сучасної української мови Київського національного університету продовжує видання міжвідомчого збірника **“Українське мовознавство”**.

“Українське мовознавство” виходить друком із 1973 р. й має статус міжвідомчого наукового збірника, у якому публікуються статті провідних фахівців та молодих дослідників України й зарубіжжя в галузі лінгвістики.

Періодичність випуску – 1 раз на рік.

Етика публікацій

Редакційна колегія відповідає за матеріали, опубліковані в збірнику. Рецензенти оцінюють рукопис на предмет актуальності, новизни, змісту викладу, узагальнень та висновків. Подані до друку матеріали проходять перевірку на плагіат. Редколегія залишає за собою право відхилити статтю або повернути її на доопрацювання.

Статті для публікації у Збірнику мають відповідати вимогам:

1. Текст статті подається в електронній версії, текст аспірантської статті – в електронній і паперовій формі та з рекомендацією наукового керівника.

Не вичитані автором тексти (з фактичними або технічними помилками) **до друку не приймаються**.

2. Окремо подається файл із відомостями про автора статті: прізвище, ім'я, місце роботи, учене звання, науковий ступінь – **українською, російською й англійською мовами**, а також домашня адреса, адреса електронної пошти, контактні телефони.

Технічні правила оформлення статті:

Загальні

1. Обсяг – до 0,5 др. арк. (20 000 знаків), **без переносів**.

2. Шрифт – Times New Roman, тип файлу – Microsoft Word (версія 1997–2003), через **один** інтервал.

3. Поля: верхнє – 2,0; нижнє – 2,2; ліве – 2,0; праве – 2,0 см. Формат – А5. Відступ абзацу – 0,5 см.

Для дотекстових матеріалів

1. Перший рядок: ліворуч, **жирним шрифтом**, 11 кеглем – класифікаційний індекс **УДК**.

2. Через рядок: праворуч, 10 кеглем – **ім'я і прізвище (жирним шрифтом)**, науковий ступінь, вчене звання, посада;

у наступному рядку – місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень), назва міста.

3. Через рядок: по центру, **ВЕЛИКИМИ** літерами, **жирним шрифтом**, 10 кеглем – назва статті.

4. Через рядок: українською мовою (мовою тексту статті), курсивом, 10 кеглем – анотація (500–700 знаків) та **ключові слова** (до 10 слів).

Для текстових матеріалів

1. Текст статті подається через інтервал після анотації, 11 кеглем.

2. У тексті не використовувати стильові маркери. Сторінки не нумерувати. Слова друкувати без переносів.

3. У тексті перед згадуваними прізвищами має бути лише один ініціал. Між ініціалом і прізвищем ставиться нерозривний пробіл (одночасне натискання клавіш **ctrl + shift + пробіл**) (напр.: І. Вихованець, М. Жовтобрюх).

4. Приклади подаються: речення, слова – *курсивом без лапок* (приклади з художньої літератури також); фонеми, морфеми, символи – **жирним шрифтом**.

5. Цитати беруться у подвійні верхні лапки “...” (напр.: Ш. Баллі писав: “Ми уподібнюємо абстрактні поняття предметам чуттєвого світу, бо для нас це єдиний спосіб пізнати їх і ознайомити з ними інших” [Баллі : 221]).

Лапки : всі однотипні у форматі “ ”.

6. Значення слів беруться в одинарні верхні лапки ‘...’ (напр.: **впадина** ‘яма в річці’; **просвістина** ‘прогалина в лісі’).

Лапки ‘ ’ : всі однотипні у форматі ‘ ’.

7. Слід чітко диференціювати тире (–) і дефіс (-). Напр.: “Символізм – це...”, 5–10 с., 2008–2009 рр., X–XI ст. (для цифрових позначень); але: науково-технічний, не сьогодні-завтра.

8. Авторські пропуски тексту позначаються трьома крапками в лаганих дужках <...>.

9. Покликання в тексті подавати тільки у квадратних дужках: прізвище автора (перше слово назви джерела), рік видання (якщо є покликання на різні праці автора), двокрапка (перед нею нерозривний пробіл), номер (номери) сторінки. Наприклад: [Кучеренко]; [Русанівський : 31]; [Клименко 1998 : 55–56]; [Грищенко 1979а : 4–5; Русанівський : 31]; [Сучасна : 265]; [Sinclair : 105].

Для післятекстових матеріалів

1. Після тексту статті подаються (10 кеглем, інтервали в один рядок між рубриками та їх назвами):

– ЛІТЕРАТУРА;

– REFERENCES (список літератури для міжнародних баз даних);

2. ЛІТЕРАТУРА оформляється відповідно до вимог Форми 23, затвердженої ДАК України за № 147 від 03 березня 2008 р.

Зразок:

ЛІТЕРАТУРА

1. Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму / В. А. Бушаков. – К. : Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2003. – 226 с.

2. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – Т. 1. / Ред.: Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1977.

3. Тищенко К. М. Контури лексико-топонімічної стратиграфії України і етногенез українців / К. М. Тищенко // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 4. – С. 31–44.

4. Crum W. E. A Coptic Dictionary / W. E. Crum. – Oxford : Clarendon, 1939. – 953 p.

3. У REFERENCES кириличні джерела транслітеруються латинцею (для транслітерації можна скористатися онлайн-конвертерами – з української мови: <http://translit.kh.ua/?passport>; з російської мови: <http://www.translit.ru>). Обов'язковим є переклад назв джерел (назв книг, статей, періодичних видань, конференцій) англійською мовою. Назва міста видання подається повністю.

Зразок:

REFERENCES

1. Bushakov V.A. (2003) *Leksychnyj sklad istorychnoyi toponimiyi Krymu [Vocabulary of historical toponyms of the Crimea]*. Kyiv: In-t sxodoznastva im. A.Yu.Krymskogo NAN Ukrayiny, 226 p. (in Ukrainian).

2. Gumeczka L.L., Kernyczkyj I.M. (eds.) (1977) *Slovyk staroukrayinskoyi movy XIV-XV st.: U 2 t. [Old Ukrainian Language Dictionary of the XIV-XV centuries: In 2 Vols.]*. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1 (in Ukrainian).

3. Tyshhenko K.M. (2005) *Kontury leksyko-toponimichnoyi stratygrafiyi Ukrayiny i etnogenez ukrayinciv [Outlines of Lexical and Toponymic stratigraphy of Ukraine and Ethnogenesis of Ukrainians]*. *Folk Art and Ethnography*, no. 4, pp. 31-44 (in Ukrainian).

4. Crum W.E. (1939) *A Coptic Dictionary*. Oxford: Clarendon, 953 p.

4. У кінці подаються російською, а потім англійською мовами (10 кеглем):

- ✓ праворуч – **ім'я і прізвище (жирним шрифтом)**, науковий ступінь, вчене звання, посада; у наступному рядку – місце роботи (назва навчального закладу чи установи без скорочень), назва міста;
- ✓ по центру, **жирним шрифтом** – **назва статті**;
- ✓ курсивом – анотація (не менше 1000 знаків) і *ключові слова*.

Вимоги до оформлення статей **обов'язкові**.

Рукописи, не прийняті до друку, не повертаються.

Матеріали статей редакційна колегія **приймає до 15 вересня 2016 р.**

Поштова адреса редакційної колегії:

кафедра сучасної української мови
Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
бульвар Тараса Шевченка, 14, ауд. 95
Київ, 01601

Електронні адреси:

kafukrmov@ukr.net
labacompli@gmail.com

Телефони:

(044) 239–33–49 – кафедра сучасної української мови,
(044) 239–33–84 – лабораторія комп'ютерної лінгвістики.

Матеріали статей можна подати особисто Ходаківській Ярині Володимирівні (лабораторія комп'ютерної лінгвістики, ауд. 130).

Редколегія

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Випуск 46

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КІ № 3745 від 25.03.99. Кафедра сучасної української мови. Головний редактор А. К. Мойсієнко. Адреса: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут філології: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 95. ☎ (38044) 239 33 49, 239 33 54

Друкується за авторською редакцією

Формат 60x84^{1/16}. Ум. друк. арк. 8,4. Наклад 100. Зам. № 216-7883.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф 5.
Підписано до друку 09.09.16

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет",
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02

